

kleio

29e jaargang nr. 7 september 1988

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Matthee, *voorzitter*, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-21 58 73.
N.J. Stam, *vice-voorzitter*, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20 85 6.
L.J.G. van Schie, *le secretaris*, Telgenkamp 17, 7576 EH Oldenzaal. Tel. 05410-14 74 4.
Mevr. J. Reitsma, *2e secretaris*, Van Brerostraat 79, 7312 VL Apeldoorn. Tel. 055-55 82 38.
H. van Duijsen, *penningmeester*, Jekerstraat 53 III, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.
Mevr. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN 's-Gravenhage. Tel. 070-63 88 05.
Mevr. T. Perdeck-Schimmel, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033-15 09 7.
F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-16 86.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1988 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
  2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
  3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
  4. Studenten f 65,-
  5. Partnerlidmaatschap f 25,-
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-19 02.
C. Bogaerts, IJsselstein.
A.J.L. van Hooff, Nijmegen.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.
C.W. Torreman, Alphen aan den Rijn.
Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.
B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Utrecht.

Secretariaat: C.W. Torreman, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01 720-4 40 61. Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen

diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 Een reddeloos stiefkind — regionale geschiedenis in de klas
Kees Bogaerts
- 4 Een geschiedenisproject in Voorburg
Anneke Tiessens-Mulder, Marlies Hoenkamp-Mazgon
- 10 Een dam in de Amstel
Arja van Veldhuizen
- 15 Het Hanckemaproject
Bernardine Beenackers-Heeren
- 19 Hoe lang is Hitlers schaduw?
P. Vries
- 22 Eenheid in Nederlands verleden?
L. Dorsman
- 25 Het CSE Lbo/Mavo 1988 in tabellen
A. Rood-Sengers
- 27 Ideetje misschien...?
- 28 Met de VGN naar China

- 30 Boek van de maand
Gertjan de Groot

- 33 Recensies

- 42 Kleio-krant

- 46 Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

Toegezonden kopij

De redactie accepteert alleen schrijfmachine-typewerk of printer uitdraai in double strike/NLQ-kwaliteit.

Overname

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

kleio

nummer 7/88
pagina's 2 en 3

Een reddeloos stiefkind?

In Kleio is geregeld aandacht gegeven aan regionale geschiedenisprojecten, in verband met musea, het archief, bijzondere activiteiten van collega's op hun school..., van een VGN-afdeling.

Toch hebben zulke bijdragen een incidenteel karakter. Zo nu en dan flakkert er iets op in de zin van 'regionale en locale geschiedenis zouden veel meer aandacht moeten krijgen', maar daar blijft het dan bij. Samenwerking, met archieven, met musea, wordt hartelijk aanbevolen, maar structuur blijkt er niet aan te geven. De door het vorige VGN-bestuur geroemde samenwerking met de Vereniging van Archivarissen is nog steeds niet het papier ontgroeid. Initiatieven zoals dat van de Nijmeegse Leraren Opleiding met hun tijdschrift 'Regionaal' blijven een uitzondering.

Schoolboeken gaan over het algemeen aan dit soort geschiedenis voorbij, met een enkele uitzondering, zoals destijds de docentenhandleiding bij 'Op zoek naar het verleden'. In de laatste druk van het handboek 'Geschiedenis op School' is dan wel een half hoofdstuk eraan gewijd, maar de auteur Van Horzen kon ook toen al weinig meer doen dan initiatieven roemen, aanbevelingen uitspreken en mogelijkheden memoreren. Hoe komt dat?

Een deel van het antwoord schuilt misschien wel in de drie bijdragen die u in deze Kleio aantreft. Het gaat daar om arbeidsintensieve projecten, die zijn gemaakt in het kader van een tijdelijk educatief project, of door collega's buiten een regulier schoolwerkverband. Scholen hebben er gretig van en met succes – dat blijkt ook uit de hier beschreven werkervaringen – geprofiteerd, maar niet zelf erin geïnvesteerd: dat gaat in ons land niet. Het is werk waarbij kennelijk menigmaal de inzet van vrijwilligers, studenten en freelancers zonder vaste baan slecht gemist kan worden. Dat levert zeker bewonderenswaardige prestaties op, maar het erdoor opgeroepen gevoel van onverdiend profiteren wil ik hier niet onuitgesproken laten.

Op eigen kracht: onbereikbaar?

Is dit soort geschiedenis dus een onbetaalbare luxe? Een pluim op de hoed van volhouders, een bijproduct van de slechte arbeidsmarkt, maar geen haalbare kaart-voorallen? Het heeft er alle schijn van, temeer

naarmate ieders initiatief het begin is en een deel van het werk niet kan worden onderhouden door een goede tijdsbesparende gids, op dezelfde manier waarop ook een schoolboek als gids voor zo'n document functioneert.

Some objectives and outcomes

We hope that by the time pupils finish their study of town development they will:

1. have sufficient background knowledge to:
  - a. suggest when some of the buildings in their area were constructed by looking at their architectural style and building materials
  - b. understand the significance of certain street names and street plans.
2. have had practice at:
  - a. recognising, and interpreting the visible evidence about the town's origins and development especially its domestic architecture
  - b. relating features such as market places, railways, roads, canals, harbour, mines, street names, street plans, factories, etc., to the development of the town as a whole
  - c. using the visible evidence gathered both by map work and field work to discover:
    - the original centre of a town, its function and the reasons for its foundation
    - the different stages in the town's growth and development.
3. have had practice at combining visible evidence and background information to help them:
  - a. discover some of the reasons why different areas of the town developed in certain ways at particular times
  - b. reconstruct either the life style and work of the inhabitants in different types of houses or in one street at a particular time or the role played by a person or family in the development of the town or a specific incident which affected the development of a town.
4. have the knowledge, skills and enthusiasm to:
  - a. trace the origins and development of other towns using visible evidence
  - b. continue exploring other aspects of their historical environment beyond school.

Zo'n gids bestaat nog niet voor regionale onderwerpen. Er is wel eens een poging toe ondernomen. In 1958 verscheen 'Erfstukken uit ons verleden' van Blonk en Wijbenga, bedoeld als achtergrondinformatie over stad en platteland ten behoeve van het lager onderwijs. Als voorbeeld ter navolging kan het, na alle ontwikkelingen die zich sindsdien in het onderwijs hebben voorgedaan, niet meer functioneren.

Met een verwijzing naar een veel moderner, Engels, voorbeeld wil ik deze inleiding afsluiten. Misschien valt daaruit inspiratie te ontlelen voor een Nederlandse versie. Het gaat om het boek 'History around us', een docentenuitgave van het 'History 13-16 project' uit 1976 (uitg. Holmes McDougall, Edinburgh). Zulke geschiedenis wordt in Engeland serieus genomen, werkstukken die leerlingen in dit kader maken kunnen een onderdeel vormen van het door de school af te nemen gedeelte van de eind-examenstof (in Kleio 1986, nr. 5 kunt u over dat eindexamen meer lezen).

Illustraties en teksten uit 'History around us', hoofdstuk 6, 'Town development and domestic architecture'.

Course work for G.C.E. and C.S.E. assessment

Some history teachers may wish to devise Mode 3 C.S.E and G.C.E. 'O' level syllabuses which include work on *History Around Us: Town development and domestic architecture*. The following items of course work could be completed by pupils and submitted in a folder as part of their final assessment:

1. Descriptions of an area, street or town studied by fieldwork, with relevant maps, sketches, plans, diagrams and any records and surveys.
2. Descriptions of other areas, streets or towns studied in the classroom together with maps, plans, sketches, etc.
3. Work setting a town or area of a town in its historical context and relating it to other towns or areas:

e.g. an illustrated account describing and explaining the development of the town and comparing it with the development of another town.
e.g. an illustrated account comparing the development of two or three different areas of a town at a particular time and relating it to the domestic architecture.

4. A piece of work involving the imaginative reconstruction of:
either: a specific incident which affected the homes and lives of people in an area,
e.g. a flood, fire, slum clearance or air raid in the war.
or: the life and homes of people at a particular time,
e.g. life in one type of house, or a comparison between different types of houses and life styles,
e.g. life in one street.
or: the part played by a person, or family in the development of an area,
e.g. Titus Salt, Robert Arkwright, Beau Nash.

gebouwen en hun interieurs, stadsontwikkeling en woonwijken, industriële archeologie, de ontwikkeling van het landschap, dorpsontwikkeling.

Bij elk onderwerp worden doelen en eindtermen genoemd en suggesties voor de opzet van een lessenreeks gegeven. Ook zijn er suggesties te vinden voor vragen, opdrachten en leerlingactiviteiten bij locale projecten, een selectie van bruikbaar ondersteunend bronnen-materiaal, tips voor mogelijke afsluitende opdrachten en verwijzing naar achtergrond-materiaal voor leraar en leerlingen. Genoemd worden ondermeer kaarten, dia's, films, gidsjes en naslagwerken.

Zoals gezegd, leerlingen kunnen werkstukken, die ze naar aanleiding van een lokaal project vervaardigen, gebruiken als onderdeel van hun schoolonderzoek. 'History around us' geeft voorbeelden van dergelijke werkstukopdrachten. Zoiets zou, bij invoering van de basisvorming, in ons land eigenlijk tot de mogelijkheden moeten kunnen horen. Het zou in elk geval een stimulans kunnen zijn voor uitgevers, of voor de VGN en de pedagogische centra (?), om het stiefkind dan toch maar eens echt te adopteren.

C. Bogaerts

In het efficiënt en royaal geïllustreerde boek komen de volgende onderwerpen aan de orde: Engeland in de prehistorie, Engeland in de Romeinse tijd, kastelen en versterkte herenhuizen, landhuizen, kerkelijke

Een geschiedenisproject in Voorburg

Anneke Tiessens-Mulder
Marlies Hoenkamp-Mazgon

'Leerlingen St. Maartenscollege presenteren resultaat. Geschiedenis van eigen wijk in kaart gebracht' en 'Geschiedenis is meer dan alleen jaartallen leren. Uniek veldproject Maartens'.

Met deze krantenkoppen werden in januari j.l. een aantal 4-Havo-leerlingen en hun docenten geschiedenis, Mw. Th. Roodhuyzen en Mw. H. Bude, door de Haagse en Voorburgse pers in het zonnetje gezet. Dit alles was het gevolg van een geschiedenisproject dat de auteurs van dit artikel in het kader van hun studie opzetten voor leerlingen van het St. Maartenscollege. Hieronder volgt hun verslag.

kleio

nummer 7/88
pagina's 4 en 5

In het kader van de viering van 2000 jaar Voorburg hadden de beide docenten de resultaten van het door hun leerlingen uitgevoerd veldwerkonderzoek in een fraai uitgevoerd boekwerkje laten vastleggen. Met de aanbieding van dit boekje aan de burgemeester van Voorburg, viel het St. Maartenscollege de primeur ten deel om de festivi-

teiten te openen waarmee de Voorburgse gemeenschap dit jaar 'twintig eeuwen wonen en werken langs de Vliet' gedenkt. 'Ik hoop dat jullie het ook aan de minister laten zien', zo sprak burgemeester Eenhoorn tot de leerlingen, 'want dit unieke onderzoek toont aan dat er alles aan gedaan moet worden om de twee uur geschiedenis

Voorburg van agrarisch dorp tot moderne forensenplaats

en aardrijkskunde in de week op de scholen, in al die vernieuwingen en plannen op onderwijsgebied niet teloor te laten gaan.'

Dat het veldwerkproject ook als leerdoelstelling een succes was, bleek al snel na de (aanvankelijk wat aarzelande) start. De leerlingen bleken het uitermate boeiend en belangrijk te vinden om te achterhalen hoe hun woonplaats en zeker het gebied waar zij dagelijks op weg naar school doorheen komen is veranderd.

Omdat we menen dat dit geschiedenisveldwerk uitvoerbaar is in haast iedere Nederlandse groeigemeente, volgt hieronder een verslag van onze aanpak.

Het idee

Het idee om een geschiedenis-veldwerkproject voor middelbare scholieren voor te bereiden werd ons door de hierboven genoemde docenten van het St. Maartenscollege te Voorburg aangereikt. Beiden hadden kennis gemaakt met de mogelijkheid tot historisch veldwerk tijdens een aantal projectdagen van de VGN te Orvelte. (Zie *Kleio* nr. 6/1985, p. 22).

Mw. D.H. Verhagen, destijds docente bij de afdeling Didactiek der geschiedenis van de Leidse Universiteit heeft ons met de docenten in contact gebracht en toonde zich tevens bereid om van de kant van de vakgroep het project te begeleiden. Aldus werd het idee een opdracht, die als volgt luidde: *'Onderzoek de mogelijkheden tot veldwerk op historisch gebied binnen de gemeente Voorburg en werk deze mogelijkheden uit tot een project voor de hoogste klassen van de middelbare school (Havo en Vwo)'*.

Van idee naar concreet project

Om doelstellingen, werkwijze en middelen zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen hebben we eerst een drietal uitgangspunten bepaald:

1. Het veldwerk zou zich moeten afspelen in een beperkt gebied (dus niet over de hele gemeente Voorburg).
2. De door de docenten voorgestelde periode (1880) was om een aantal redenen minder geschikt, we kozen daarom voor een recentere periode.
3. We zouden uitgaan van concrete onderwerpen, waardoor de leerlingen met gerichte vragen 'het veld in' konden gaan.

Naast deze drie uitgangspunten dienden de verschillende onderzoeksmiddelen voor de leerlingen toegankelijk te worden gemaakt. De overwegingen die ons tot de gemaakte keuzen hebben gebracht zullen hieronder kort uiteen worden gezet.

De afbakening

Essentieel voor veldwerk vonden we verkenning ter plekke. Uit literatuurstudie en eigen veldonderzoek bleek dat juist in de omgeving waar het schoolgebouw stond de meeste veranderingen hadden plaatsgevonden. Niets lag dus meer voor de hand dan het veldwerk in de wijk rond de school zelf te laten uitvoeren.

De eerder genoemde tijdsperiode van 1880 leek ons om een aantal redenen niet uitvoerbaar. Immers, bij een keuze voor die periode zou, wegens het ontbreken van nog

uitbreiding in het onderzoeksgebied niet eerder plaats vond dan omstreeks 1910 en pas vorm kreeg in de jaren twintig van deze eeuw.

De onderwerpen

Onze opzet was er vanaf het begin op gericht om bij het veldwerk uit te gaan van een aantal concrete onderwerpen. Naar onze mening maakte zo'n aanpak het onderzoek voor de leerlingen het leukste. Bovendien meenden we dat archiefonderzoek, kadasterbezoek en oral history het meeste effect zouden opleveren indien we de leerlingen met gerichte vragen op pad zouden sturen. Een oriënterende literatuurverkenning gaf ons een beeld van de Voorburgse geschiedenis. Een bezoek aan het historisch museum completeerde het algemene beeld. Om tot specifieke onderwerpen te komen zijn we gaan inventariseren welke historische verenigingen in Voorburg actief zijn en hoe we daar gebruik van konden maken.

Een gesprek met de secretaris van de stichting 'Mooi Voorburg' zette ons verder op het spoor. Hij vertelde ons over de boerderijen langs de Broeksloot, over de pachters en de landeigenaren. Hij vertelde ook over de verschillen in sociale status tussen de bewoners van de verschillende straten in het eerste uitbreidingsgebied. In de ene straat, 'daar woonden de hoge hoeden', in de andere straat 'daar woonden de bolhoeden' en in de derde straat, 'daar woonden de petten'. Vooral deze laatste opmerking bracht ons op het idee om in het onderzoek uit te gaan van een aantal bewonersgroepen: de landeigenaren, de boeren of pachters en de burgers en de arbeiders.

Om de veranderingen die zich in het onderzoeksgebied hadden voorgedaan onder één noemer te brengen, kozen we voor een werkhypothese met de titel 'Voorburg, van agrarisch dorp tot moderne forensenplaats?'.

Op zoek naar bronnen

Het zoeken naar invalshoeken, te interviewen personen, archiefmateriaal en een kadastrale verkenning kostte de meeste tijd. Aan het totale project hebben wij gedurende zeven maanden een dag per week gewerkt. De investering in tijd en energie is echter bepalend geweest voor het succes van het project. Vooral het zoeken naar bronnen heeft heel wat tijd gekost, maar ook heel boeiende resultaten opgeleverd.

Kaartmateriaal en kadastergegevens

Voor het stukje sociaal-geografisch veldonderzoek dienden we te beschikken over een oude en een recente plattegrond van de

De bedoeling van het project was dat de leerlingen al onderzoekende, zowel ter plaatse als in het archief en bij het kadaster, én door mondelinge verslagen van bejaarde Voorburgers, het oude Voorburg zouden ontdekken.

levende Voorburgers geen gebruik van oral history kunnen worden gemaakt. Dit middel wilden we juist bij voorkeur in ons veldwerk opnemen en daarom kozen we voor de periode 1920-1930. Een tweede argument voor deze keuze was dat de stedelijke

4.1. Weekprogramma

Maandag	Algemene inleiding en oriëntatie van de wijk en een bezoek aan museum "Swaensteyn" (afdeling "Oud Voorburg"). In het museum was niet veel te vinden over onze wijk omdat er vroeger alleen maar polderlandschap was.
Dinsdag	We gingen de wijk in en zagen hoe deze zich de laatste 30 tot 40 jaar ontwikkeld had. Onze belangrijkste bronnen van deze dag waren de buurtbewoners die ons informatie verschaften.
Woensdag	We zijn naar het oud archief geweest in het stadhuis, waar we de verslagen van de vergaderingen van het Burgerlijk Bestuur in het archief van de Sociale dienst te Voorburg (1928/29) bestudeerd hebben. Dit was een zeer belangrijke bron die veel liet zien over de situatie van vroeger. Voor het vergelijken van de prijslijst van toen en nu hebben we de volgende bronnen gebruikt: G.E.B., AEGON, de Voorburgse Bouwverenigingen en Albert Heijn.
Vrijdag	We hebben alle gegevens uitgewerkt en er een verslag van gemaakt, een algemene samenvatting.

gemeente.

We vonden een kaart uit 1917, een kadastraal kaart uit 1923 en een recente kaart van de betreffende wijk. Het historisch kaartmateriaal werd ons door de gemeentearchivaris aangereikt. Het gemeentearchief bleek ook kopieën van oude kadastrale kaarten te bezitten. De betreffende archivaris bracht ons op het spoor van de kadastrale leggers. De gemeente bleek duplicaten hiervan op de afdeling Belastingen te bewaren. De kadastrale leggers, dikke boekdelen vol informatie, geven inzicht in de eigendomsverhoudingen en het grondbezit in de gemeente.

Kadastrale gegevens vonden we ook bij de Kadastrale Dienst in Den Haag. Deze dienst is openbaar toegankelijk, maar niet kosteloos. Voor onderzoek ten behoeve van een leerdoel kan men echter schriftelijk, voor een bepaalde periode, vrijstelling van betaling aanvragen bij de Hoofddirectie van de Dienst van het Kadaster en de Openbare registers te Apeldoorn.

Het Algemeen Rijksarchief

De namen van de eigenaars der verschillende percelen in Voorburg brachten ons op het idee om in het Algemeen Rijksarchief te zoeken naar mogelijke familiegegevens, om zo een beeld te kunnen vormen van enkele grootgrondbezitters uit de gemeente. Inderdaad bleek het archief van een van die families daar te berusten. Omdat het een adellijke familie betrof was hun stamboom in de Adelsboekjes te achterhalen en kon J.B. Rietstap, *Handboek der Wapenkunde*, als onderzoeksmateriaal worden gebruikt. Al deze boeken waren op het Rijksarchief te raadplegen, evenals het *Biografisch Woordenboek*, dat ook als informatiebron voor de leerlingen in het project werd opgenomen.

Op een van de boeiendste bronnen maakte ons het hoofd van de studiezaal van het Algemeen Rijksarchief, de heer Plantinga attent. Hij wees op het bestaan van de veestapel-tellijsten die op last van het Ministerie van Landbouw en Visserij per provincie en per plaats werden bijgehouden.

Het Gemeentearchief

In het Gemeentearchief vonden we een aantal adresboekjes, waarin de bewoners per straat en huisnummer waren opgenomen. De serie begon in 1928, zodat de bewoners van straten die voor het onderzoek relevant waren konden worden achterhaald. Op het archief waren ook verzamelingen aanwezig van de verslagen van de Gemeenteraadsvergaderingen, van de vergaderingen van het Burgerlijk Armbestuur en van alle Gemeentelijke instellingen in de periode 1920-1930. Deze verslagen waren goed als bron te gebruiken.

Omdat het project uitging van een vergelijking tussen de situatie rond 1920 met die van nu, moesten we ook over materiaal beschikken dat een overzicht gaf van het huidige Voorburg. Het materiaal hiervoor bood de actuele 'Sociale Kaart' van de gemeente.

Interviews

De interviews vormden in de voorbereiding een hoofdstuk apart. De personen die in aanmerking kwamen om geïnterviewd te worden, moesten specifieke informatie over een speciale groepering uit het Voorburgse verleden kunnen geven. Zo zochten we naar iemand die over het verenigingsleven in de periode 1920-1930 kon vertellen, iemand uit het boerenbedrijf, die zich de tijd van de boerderijen en het werk daaromheen nog herinnerde en naar een informant over het dagelijks leven in die tijd.

Na een speurtocht bij de burgerlijke stand, het telefoonboek en via eigen relaties kwamen de contacten tot stand. Met de te interviewen personen werd tevoren gesproken en doorgenomen welke informatie voor de leerlingen relevant was. De leerlingen die de interviews gingen afnemen kregen even-

eens vooraf instructies. Van hen werd verwacht dat ze een verslag van het interview maakten. Dankzij deze voorbereiding was het mogelijk om oral history een belangrijke plaats te geven in het veldwerk.

Veldwerk in de geschiedenisles

Op grond van de resultaten van ons vooronderzoek kwamen we tot de volgende lesvoorstellen:

1. Een oriëntatiefase (voor alle leerlingen gelijk, 4 lesuren; 2 lesuren voor een bezoek aan het plaatselijke museum en 2 lesuren voor de wijkverkenning).
2. Korte evaluatie van de uitkomsten van de oriëntatie (voor alle leerlingen gelijk, 1 lesuur).
3. Groepswerk (elke groep werkt aan een eigen onderwerp van het project, 4 à 5 lessen).
4. Evaluatie van het groepswerk en toetsing van de werkhypothese (1 à 3 lesuren).

De hierboven vermelde opzet veranderde doordat een en ander tenslotte terecht kwam in een projectweek voor een speciale

groep leerlingen. De beide docenten van het St. Maartenscollege hebben het veldwerk namelijk aangeboden aan een aantal leerlingen van 4-Havo als alternatief voor de buitenlandse schoolreis, die ze om financiële of andere redenen niet mee konden maken. Het programma moest daarom naast educatieve aspecten ook een gezelligheidselement bevatten en dit laatste werd gevonden in de gezamenlijke lunch na elke werkdag in een of ander restaurant. Van de leerlingen werd hiervoor een kleine bijdrage gevraagd.

Het was evenmin de bedoeling om een erg overladen programma aan te bieden. Bij de indeling van de week was er van uitgegaan dat alle activiteiten in de ochtend zouden plaatsvinden. Doordat Koninginnedag in de projectweek viel waren er in totaal 4 werkdagen beschikbaar. Deze werden als volgt ingedeeld: een inleidende ochtend, een oriëntatie ochtend, een onderzoeks-ochtend en een ochtend ter uitwerking en ter evaluatie.

Er was bij de opzet uitgegaan van 5 groepen. De beschikbare 16 leerlingen werden daarom verdeeld over 4 groepen van 3 leerlingen en een groep van 4. De leerlingen hadden de vrije keuze in welke groep ze wilden werken.

4.3. Persoonlijke meningen

In het begin leek het mij niet zo leuk omdat we nog niet veel wisten en alles nog een beetje vaag was.

Maar hoe meer we onderzochten hoe interessanter het werd.

Het was een leuke week en ook erg gezellig.

Gonda Vroomans

Toen ik maandag op school kwam was ik niet zo enthousiast; hoe verder de week vorderde hoe leuker het werd. Ik vond het een goed project en het is goed opgezet.

Anouschka Lexmond

Afwisselend, leuk enz. (project).

Het eten was ook goed.

Jeannette Spanjaard

Bob v.d. Boogaardt

2.3. Algemeen

We vonden het een leuke wijk. We hebben een hoop interessante dingen ontdekt. Alleen wat ik wel jammer vond is dat de wijk zo groot was dat je nog wel een week nodig hebt om dat allemaal uit te zoeken. We hebben alleen zo'n beetje alles van de Laan van Oostenburg (boerderij Oostenburg) en eromheen uitgezocht.

Deze wijk bestond omstreeks 1920 uit herenhuizen, kerken en boerderijen met de daarbij behorende grond. De meeste boerderijen in deze wijk stonden langs de Broeksloot. Verder noordelijk van de Broeksloot waren boerderijen, maar dat is buiten onze wijk. Het was verder voornamelijk een stedelijk landschap.

Voorburg nu een forensenplaats?

In de periode 1910-1920 verdwijnen de boerderijen en daarvoor in de plaats kwamen de lanen. Er kwamen toen herenhuizen waar vooral ambtenaren kwamen, daaruit blijkt dat er toen al sprake was van forensen.

Voordat de projectweek begon hebben we duidelijk afspraken met de betrokken instanties en de te interviewen personen gemaakt. Deze strakke organisatie had tot doel het project zo gesmeerd mogelijk te laten verlopen, zodat alle tijd en aandacht aan het eigenlijke onderzoek kon worden besteed.

Wat er in de projectweek gebeurde

Oorspronkelijk was bij de tijdsindeling uitgegaan van alleen de ochtenden, maar vaak liepen de werkzaamheden uit, hetzij door enthousiasme van de leerlingen, hetzij door een afspraak voor een interview, dat niet in de ochtend kon plaatsvinden.

Elke dag had zijn eigen werkzaamheden. De eerste dag werd besteed aan de inleiding tot het project, het toelichten van het kaartmateriaal en de indeling van de leerlingen in groepen. Een nadere kennismaking met de geschiede-

nis van Voorburg vond plaats op de vaste historische tentoonstelling in het plaatselijke museum. Hier konden de leerlingen zich aan de hand van schilderijen, foto's en maquettes een beeld vormen van het aanzicht van hun woonplaats in vroegere tijden. De abstracte opdracht kreeg zo concrete vorm.

De tweede dag was de echte veldwerkdag. Gewapend met oude en recente kaarten gingen de leerlingen groepsgewijs de confrontatie met 'hun wijk' aan. De vragenlijst die betrekking had op de wijkoriëntatie bevatte enkele richtlijnen die hen hielpen de situatie op de oude kaarten met die van de tegenwoordige toestand te vergelijken. Het enthousiasme van enkele leerlingen om meer over de wijk te weten ging zover dat ze niet aarzelden om bij bewoners aan te bellen en zelf bijzonderheden over straat en bebouwing te vragen. Om hun bevindingen te kunnen illustreren hadden enkele groepen een fototoestel of tekengerei meegenomen, om dit materiaal later in hun verslag te kunnen gebruiken.

De derde dag moesten de diverse bronnen worden bezocht en onderzocht. Iedere groep kreeg een vragenlijst en moest aan de hand van de te onderzoeken bronnen antwoord op vragen of nadere informatie zien te verkrijgen. Kortom het was de dag van archiefbezoek, kadasterbezoek en de dag van oral history.

We hadden bij de opzet zoveel mogelijk gestreefd naar een vloeiend verloop van de tijdsindeling en aan het eind van de ochtend bleek dat alles binnen het tijdschema kon worden afgewerkt. Aan het eind van iedere ochtend 'te velde' werden de leerlingen op school terugverwacht, waar ze de bevindingen van de dag alvast konden uitwerken.

De laatste en vierde dag stond geheel in het teken van de uitwerking van het groepsverslag. Hiervoor was de hele dag een klaslokaal beschikbaar. Een hulpvaardige conciërge met een kopieermachine verleende optimale lay-out mogelijkheden.

Aan het einde van de ochtend kwamen de rapportage en de evaluatie van de projectweek aan de orde. Gezeten in een grote kring kwamen de leerlingen tot de algemene conclusie dat hun woonplaats inderdaad van agrarisch dorp tot moderne forsenenplaats was uitgegroeid.

Over het project als zodanig luidde de mening 'dat het even wennen was, maar dat ze het steeds leuker waren gaan vinden en dat ze niet hadden geweten dat er zoveel geschiedenis in hun woonplaats te vinden was'.

Leerervaring

Na afloop van de week hebben we het project op een aantal punten nog eens kritisch

2.7. Interview met de heer Olieman

Voordat we naar de heer Olieman gingen hadden we een bosje anjers gekocht dat we hem gaven toen we een interview met hem gingen houden.

De heer Olieman woonde aan de Westvlietweg op een boerderij maar hij had vrienden op de boerderijen aan de Broeksloot waar hij veel van wist te vertellen.

De meeste boerderijen in Voorburg bevonden zich langs de Broeksloot. Omstreeks 1910 - 1920 zijn de boerderijen afgebroken in verband met bouwgrond voor huizen. De meeste straten zijn daarom ook vernoemd naar de boerderijen. Bijvoorbeeld de Laan van Oostenburg naar de boerderij "Oostenburg" die op de plaats stond waar nu het postkantoor staat aan de Prins Bernardlaan. De boeren hadden overwegend veeteelt omdat het land hier niet zo geschikt is voor landbouw. Naast boerderijen was ook de tuinbouw in opkomst.

Het contact onderling tussen de boeren was erg goed. Ze waren ook heel vaak op elkaar aangewezen. De stedelingen stonden in die tijd dicht bij het agrarisch leven dan nu. En tussen het grootgrondbezit en de boeren was er een groot verschil. Maar de boeren hadden wel respect voor de grootgrondbezitters, de meeste waren wel geschikte verhuurders.

De boeren hadden meestal grote families omdat er in die tijd geen voorbehoedsmiddelen waren en weinig voorlichting maar zo ontstonden er ook weer werkkrachten, want als ze sterk genoeg waren moesten ze meehelpen op de boerderij. Vooral in het voorjaar, april/mei, waren er de meeste melkoeien. Ze moesten 's ochtends al rond 3 uur helpen met koeien melken want de melk moest al om 7 uur bij de fabriek zijn. Als je dan om 6 uur klaar was kon je nog een uurtje naar bed en dan

moest je naar school toe. De school had dezelfde tijden als nu. Men had dus weinig vrije tijd maar als men vrije tijd had deden de jongeren onderling spelletjes.

Er was in die tijd geen speelgoed, dus moesten ze het zelf maken en verzinnen. Voor het vervoer was het vooral paard en wagen. Maar voor grotere hoeveelheden werden ook trekschuiten gebruikt. De wegen waren over het algemeen slecht behalve rond de grote steden.

Ook was er controle op het schoonhouden van de sloten langs de boerderijen die zorgen voor de aan- en afvoer van het water.

Rond oktober/november kwam de Schouw in opdracht van het gemeentebestuur langs om het te controleren. Als het niet schoon genoeg was kreeg men een boete.

De boeren gingen naar de veemarkt in Leiden, Delft of Rotterdam.

In die tijd was er ook een groot contrast tussen katholieken en hervormden. Er waren aparte scholen en verenigingen.

onder de loupe genomen. We konden zo tot enkele conclusies komen die van belang zijn bij een volgend gebruik van het project. Onze aandachtspunten waren:

- * de tijdsduur en tijdsindeling;
- * de groeps grootte;
- * de taal, kwam hetgeen dat van de leerlingen gevraagd werd goed over?;
- * de toegankelijkheid en bruikbaarheid van de bronnen;
- * de kaarten;
- * de externe medewerking;
- * en last but not least de beoordeling van het project door de leerlingen.

Bij ons oorspronkelijk ontwerp waren we uitgegaan van ongeveer tien lessen, eventueel met inbegrip van een aantal dubbele uren.

De gevolgde planning in een projectweek bleek achteraf bezien bijzonder gunstig te hebben uitgewerkt. Het bood leerlingen zowel als docenten de gelegenheid om zich geheel te concentreren op de opdrachten en de uitwerking ervan. Een bijkomend voordeel was dat de leerlingen in de groepen elkaar beter leerden kennen en dit kwam ten goede aan de samenwerking. In de oorspronkelijke opzet waren we uitgegaan van grotere groepen. Elke groep heeft dankzij de gevolgde tijdsindeling het werk kunnen uitvoeren, hetgeen aantoont dat er in een veldwerkproject ook met kleine groepen kan worden gewerkt.

We hebben tijdens de projectweek herhaaldelijk aan de leerlingen gevraagd of ze de vragen en opdrachten begrijpelijk en duidelijk vonden. Deze vragen werden bevestigend beantwoord. Het archiefmateriaal was niet altijd even toegankelijk voor de leerlingen. Voor een groep gaf bijvoorbeeld het

zoeken in een alfabetisch register al problemen. De onbekendheid met de instantie waar ze dat materiaal moesten gaan zoeken zal ook een rol hebben gespeeld. Het terugzoeken van de kadastrumnummers in de kadastrale leggers gaf ook wel enige moeilijkheden. Ook kwamen er van de kant van de leerlingen wel vragen over het nut van bepaalde bronnen. Een toelichting op het gebruik van bronnen had deze vragen wellicht kunnen voorkomen.

Ondanks de opmerkingen over de moeilijkheden werd het bezoek aan de archieven overwegend positief beoordeeld en vonden de leerlingen het leuk om aan de hand van bronnen een kijkje in het verleden te nemen.

Het kaartmateriaal moet goed op elkaar afgestemd zijn. In ons geval was het dat helemaal niet, hetgeen soms tot interpretatiemoeilijkheden leidde.

Het gebruik van oral history had de leerlingen het meeste aangesproken. We waren zeker ons doel voorbij geschoten als we deze mogelijkheid door een andere periodisering onbenut hadden moeten laten!

De letterlijke weergave van het werk van de leerlingen is door de school in een boekje naar buiten gebracht. Hierbij blijkt duidelijk dat het doen van veldwerk als onderdeel van de geschiedenislessen bij leerlingen en docenten veel enthousiasme heeft opgeroepen. De illustraties bij dit artikel zijn uit dit boekje afkomstig.

'Een dam in de Amstel'

Arja van Veldhuizen

Een half jaar geleden kwam de lessenserie 'Een dam in de Amstel' gereed, een project omgevingsgeschiedenis over de Dam te Amsterdam. Centraal in 'Een dam in de Amstel' staan een aantal schilderijen en voorwerpen uit het Amsterdams Historisch Museum. Aan de hand van deze beeldbronnen, aangevuld met informatie uit de Openbare Bibliotheek, krijgen leerlingen een beeld van historische veranderingen die in de loop van de tijd hebben plaatsgevonden.

De auteur is als medewerkster voor KIVO (Kulturele Instellingen en Voortgezet Onderwijs) verbonden aan het Amsterdams Historisch Museum. Tevens is zij als docente Expositionele Overdrachtskunde werkzaam bij de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

In dit artikel komen achtereenvolgens aan de orde de keuze van de Dam als onderwerp, de opbouw van de lessenserie en het bijbehorende lesmateriaal.

De lessenserie gaat uit van zelfwerkzaamheid. Leerlingen verzamelen zelf, uit het op school en in de bibliotheek aangeboden materiaal, informatie over een voorwerp. Die informatie verwerken ze tot een verhaal. Daarna geven ze in het museum een minirondleiding, waarin ze over 'hun' voorwerp vertellen aan een groepje medeleerlingen. Samen vormen deze rondleidingen het verhaal over de Dam.

Als docent-lezer bent u waarschijnlijk het meest geïnteresseerd in de vraag: Hoe werkt het nu? Doen de leerlingen in het museum wel hun mond open? En komt er dan nog iets zinnigs uit? Vinden ze 't leuk? In het laatste deel wordt dan ook verslag gedaan van de ervaringen tot nu toe.

De Dam als 'omgeving'

De Dam is wellicht het bekendste plein van Nederland. Het is de plek waar de stad Amsterdam ontstond en die altijd hart van de stad is gebleven: marktplaats, handelsplaats, ontmoetingsplaats.

De keuze voor de Dam als centraal thema in de lessenserie is echter niet alleen bepaald door de bijzondere betekenis van het plein. Een belangrijke reden is dat de binnenstad voor steeds meer kinderen uit de regio Amsterdam een tamelijk onbekend gebied is. Ze komen er zelden. Maar de Dam is een plek in de oude stad die wel bij iedere leerling bekend is.

Via de geschiedenis van deze bekende plek kan de historische waarde van de hele binnenstad duidelijk gemaakt worden, waardoor de leerlingen hopelijk meer vertrouwd raken met de oude kern van de eigen stad.

Behalve de zeven boekjes bestaat het lesmateriaal uit een uitgebreide docentenhandleiding, leerlingenbladen voor op school en in de bibliotheek, een uitleencollectie boeken en brochures van de OBA en de videoband 'Rondleiden, da's geen kunst'.

KIVO-project

De lessenserie is ontwikkeld als KIVO-project door Anneke Verbeek (KIVO-medewerkster in dienst van de Stichting Openbare bibliotheken Amsterdam) en ondergetekende.

KIVO staat voor 'Kulturele Instellingen en Voortgezet Onderwijs' en is een door de gemeente Amsterdam gesubsidieerd samenwerkingsverband tussen diverse culturele instellingen. Dit samenwerkingsverband heeft tot doel om lessenseries voor Lbo/Mavo te ontwikkelen en hierdoor de drempels van culturele instellingen voor die groepen te verlagen.

'Een dam in de Amstel' is het produkt van samenwerking tussen het Amsterdams Historisch Museum en de Onderwijsmedia-theekdienst van de Openbare Bibliotheek Amsterdam (OBA).

kleio

nummer 7/88
pagina's 10 en 11

De lessenserie is aanvankelijk gemaakt voor het geschiedenisonderwijs in klas 2, 3 en 4 Leao/Mavo (de KIVO-doelgroep). Later is besloten de lessenserie breder aan te bieden.

De opbouw van 'Een dam in de Amstel'

Les 1:

Eerst wordt een halve les besteed aan het ontstaan van de stad Amsterdam. Daarna gaan de leerlingen middels een foto-opdracht na hoe de Dam er nu uitziet. Welke gebouwen staan er nu precies?

Een vogelvluchtfoto van de huidige situatie wordt vervolgens vergeleken met vogelvluchtfoto's van een maquette van de Dam in 1600 en 1625, zodat enig 'kaartbeeld' ontstaat bij de leerlingen.

Les 2:

Aan de hand van een lespakket (boekje) bestuderen de leerlingen zelfstandig of in kleine groepjes een voorwerp (een schilderij of maquette) uit het Amsterdams Historisch Museum. Deze voorwerpen beslaan samen de geschiedenis van de Dam van 1600 tot 1811. In het boekje staan beschrijvingen, opdrachten en veel (detail)foto's van de voorwerpen.

Er zijn zeven verschillende boekjes.

'De Koppertjesmaandag', geschilderd door Adriaen van Nieulandt. Dit schilderij van de Dam rond 1600 (ruim 2 bij 3 meter groot) staat centraal in drie van de zeven lespakketten. In lespakket II wordt alleen gelet op de gebouwen en dergelijke, het decor. Lespakket III gaat over de leprozen-optocht op Koppertjesmaandag (door leerlingen steevast uitgesproken als 'lep-rozen'). Lespakket IV belicht uitsluitend de markt met de handelaars en de klanten. Wat een schat aan informatie op één schilderij!

Les 3:

In een bibliotheekfiliaal krijgen de leerlingen eerst een bibliotheekintroductie. Daarna zoeken ze informatie over één extra onderwerp, dat rechtstreeks met hun voorwerp te maken heeft. Het bibliotheekmateriaal is van te voren geselecteerd.

Een voorbeeld: op het schilderij van het oude stadhuis is onderin de Vierschaar te zien. Het extra onderwerp bij dit schilderij gaat over de rechtspraak in de 17e eeuw.

Les 4:

Deze les vindt weer op school plaats. Leerlingen maken van de vergaarde informatie een verhaal.

De speciaal voor het project gemaakte videoband 'Rondleiden, da's geen kunst' geeft op luchtige wijze instructies over het spreken voor een groep. De rondleidster in het filmpje maakt in nog geen vijf minuten tijd vrijwel alle fouten die je als rondleider zou kunnen maken. Het is aan de leerlingen om vervolgens de fouten te inventariseren.

Les 5:

In het Amsterdams Historisch Museum gaan de leerlingen eerst naar 'hun' voorwerp kijken: voor het eerst in het echt! Daarna worden er groepjes gevormd van leerlingen die ieder een ander voorwerp hebben bestudeerd. De leerlingen leiden elkaar rond door het museum. Zo passeert de geschiedenis van de Dam tussen 1600 en 1811 de revue.

Les 6:

Nabespreking. In de toekomst willen we een

band-diaserie maken over de grote veranderingen van de Dam sinds de situatie op het laatste schilderij (1811) tot nu.

Doelstellingen en verwachtingen vooraf

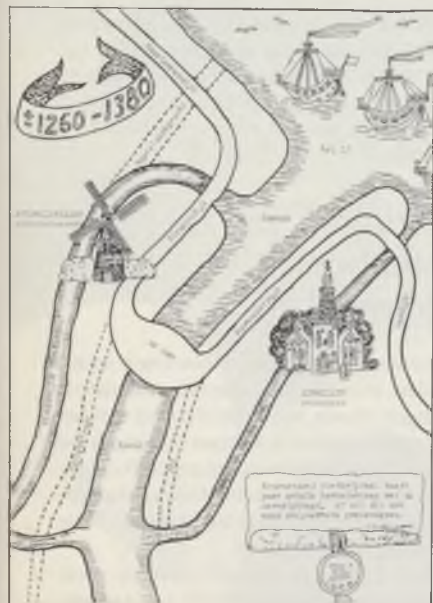
Voordat de praktijkervaringen aan de orde komen is het goed om eerst aandacht te schenken aan onze 'idealen': de doelstellingen van de lessenserie 'Een dam in de Amstel'.

Natuurlijk willen we leerlingen leren hoe de Dam zich historisch ontwikkeld heeft. Maar deze doelstelling is ondergeschikt aan de volgende twee. Via de lessenserie hopen we de interesse van leerlingen te wekken voor de geschiedenis van de eigen omgeving. (Dit vanuit de overtuiging dat concrete voorbeelden de 'grote' geschiedenis tot een menselijker formaat terug kunnen brengen. Dit bevordert het begrip van de algemene geschiedenis).

We willen leerlingen, via de gekozen werkvormen, laten oefenen met verschillende vaardigheden: zelf informatie zoeken en verwerken tot een verhaal voor anderen, informatie halen uit beeldbronnen, oefenen met het zoekstelsel van de bibliotheek, spreken voor een groep en dergelijke.

Naast de idealen hadden we natuurlijk zo onze bedenkingen of het wel zou gaan. Zou de werkwijze niet veel te hoog gegrepen zijn voor onze doelgroep (het enige ons be-

Leerlingenblad 1

Uit de docentenhandleiding.

kende project met een vergelijkbare werkwijze, van Dalhuisen, vonden we zelfs voor Havo/Vwo pittig)? Zouden de leerlingen wel enige 'feeling' voor de schilderijen en voorwerpen krijgen? En vooral: komt er nog een zinnig verhaal uit bij de museum-rondleidingen?

Een medewerker van de bibliotheek geeft een algemene instructie over het bibliotheek-systeem.

De praktijkervaringen

'Een dam in de Amstel' is in het afgelopen half jaar door verschillende scholen uitgevoerd. Tot nu toe waren het voornamelijk Mavo-klassen, variërend van klas 2 tot klas 4. De 4de klas deed het project in het kader van het schoolonderzoek. Bij de deelnemers was ook een klasje van de Internationale School. De lessenserie werd niet alleen door geschiedenisdocenten uitgevoerd, maar ook onder andere in het kader van een projectweek door docenten van andere secties. Een andere gebruiker van het materiaal is de lerarenopleiding d'Witte Leli, afdeling geschiedenis. Voor de studenten geldt 'Een dam in de Amstel' als een uitgebreid voorbeeld van wat je met het vak geschiedenis in een museum kunt doen.

Wat zijn de ervaringen met 'Een dam in de Amstel'?

De docenten waren, tot onze grote vreugde, tevreden en in het algemeen erg enthousiast. We vroegen hen wat leerlingen geleerd hadden van de lessenserie. Alle docenten noemden de vaardigheden (zoals het opzoeken van informatie en het spreken voor een groep) en het sociale aspect. Voor de geschiedenisdocenten was het een andere manier om de geschiedenis van Amsterdam te behandelen. Een docent benadrukte de nieuwe kijk op schilderijen: leerlingen leren dat er heel wat op te zoeken en te vertellen

valt over een schilderij dat ze anders alleen vluchtig, in het voorbijgaan, bekeken zouden hebben. Een andere docent vond dat de leerlingen in de stad anders om zich heen keken.

Alle docenten vonden dat het project aansloot bij hun lesprogramma. Dat gold zeker voor de geschiedenisdocenten. De geschiedenis van Amsterdam stond toch al op het rooster voor de 2de klas. De toepassing als schoolonderzoek was voor de betrokken docent een logische keuze. Als onderdeel van een projectweek bleek 'Een dam in de Amstel' redelijk te voldoen. De historische inhoud wordt echter beter door leerlingen opgepikt bij een 'dosering' van twee lessen per week, in plaats van alles geconcentreerd in één week. De stof moet kennelijk even bezinken voordat je er een rondleiding over kunt geven.

De Internationale School deed de serie in het kader van een kennismaking met de eigen omgeving. In die zin sloot het ook goed bij het onderwijs aan.

Over het lesmateriaal was men vol lof. Men vond het goed verzorgd, de docentenhandleiding bood houvast. Eén docent vond wel dat de zwart-wit foto's van de voorwerpen het zoeken naar details enigszins hinderen. Een andere docent verklaarde heel weinig vragen van leerlingen te hebben gehad tijdens de zelfwerkzaamheid in les 2 en 3. Dat vond hij een goed teken.

Op de vraag of de leerlingen het leuk hadden gevonden om met 'Een dam in de Amstel' te werken werd ook door alle docenten positief geantwoord. Ze waren er op een plezierige en goede manier mee bezig. Een leuk punt is het moment waarop leerlingen 'hun' schilderij of maquette in het museum in het echt te zien krijgen. De leerlingen hadden het wel doodeng gevonden om in het museum rond te leiden, maar waren tevens erg voldaan na afloop. Of zoals een docent zei: ze waren gewoon stomverbaasd dat ze het konden!

Ervaringen van de bibliotheek-medewerkers

De medewerkers van de bibliotheek waren tevreden over de bibliotheekles, omdat de leerlingen steeds heel gemotiveerd aan het werk waren. Meestal vormen leerlingen uit het voortgezet onderwijs een moeilijke doelgroep: een algemene bibliotheek-instructie met willekeurige opdrachten blijkt hen maar heel matig te interesseren.

Bij 'Een dam in de Amstel' staan de zoekopdrachten echter ten dienste van een groter geheel. Daardoor worden de opdrachten ook in de ogen van de leerlingen zinvol en loopt het hele bibliotheekbezoek soepeler.

Eén school had geen tijd voor het bibliotheekbezoek. Voor dit soort gevallen is een vervangende uitleen-collectie gemaakt. Dat kan soms tot rare situaties leiden. De leerlingen hadden zelf hun brochures en dergelijke bijeen gezocht. In het museum heeft één van hen vervolgens een heel verhaal over de Waag (hoe het gebouw eruit zag etc.) gehouden bij het schilderij dat de situatie weergeeft vlak na de afbraak van het Waaggebouw. Ze had dus de verkeerde brochure. Al vertellende werd ze zich dit steeds meer bewust.

Eigen ervaringen

In aanvulling op het voorafgaande kunnen we concluderen dat de praktijkervaringen onze verwachtingen ruim hebben overtroffen. De leerlingen hebben in het museum echt het gevoel gekregen dat ze over 'hun' schilderij vertelden. Er was geen duidelijk verschil tussen de interesse voor het project van Nederlandse kinderen en kinderen van niet-Nederlandse ouders, zoals door sommige mensen voorspeld werd. De klassen die hebben meegedaan bestonden voor ongeveer de helft uit kinderen van niet-Nederlandse ouders. Zij vinden Amsterdam net zo goed hun stad. Er is alleen soms een taalprobleem.

We hebben ervaring op kunnen doen met verschillende varianten in de uitvoering van de lessenserie. Hierdoor hebben we bijvoorbeeld over de groepsindeling in het museum inmiddels een duidelijke mening. Een paar docenten vonden het kennelijk onhandig of riskant om hun klas op te split-

sen in kleine groepjes. Dat had tot gevolg dat de rondleiding (iedere leerling een verhaaltje) eindeloos duurde. Bovendien zie je in een groep van 24 personen niet echt veel details meer op een schilderij. Later hebben we wat meer aangedrongen op de indeling in kleine groepen, met goede resultaten.

Ook de wijze van beoordelen was verschillend op de scholen. Naar ons idee is het stimulerend om de leerlingen te beoordelen op hun resultaten. Dat geeft ze het gevoel dat het vele werk ook gehonoreerd wordt. Een school had aan de museumrondleidingen een wedstrijd verbonden voor de leukste presentatie. De leerlingen hadden eindeloos geoefend in het houden van een gesmeerd lopende show. Het was leuk om te zien (de inhoud was hierdoor wel wat minder bekeken), en ze hadden er lol in! De medeleerlingen luisterden goed. Er werd niet geklierd. De luisteraar van nu is immers de rondleider van straks. En iedereen wilde dat er naar hem/haar geluisterd werd. Bovendien sloot de informatie van de rondleiders aan bij de zojuist zelf vergaarde informatie (leerlingen corrigeerden elkaar soms ook).

Sommige leerlingen waren inderdaad hypernerveus. Toch was er geen leerling die niet uit zijn/haar verhaal gekomen is. Er was maar één meisje dat zo zenuwachtig was, dat ze zich niet naar het gehoor durfde om te draaien. Ondanks de verwijzingen van haar compagnon naar de videoband (niet met je rug naar het publiek!), heeft ze het hele verhaal met een vuurrood hoofd richting schilderij afgestoken. In het algemeen bleven de zenuwen echter beperkt tot een prettig soort spanning.

Concluderend kunnen we stellen dat het goed gaat met 'Een dam in de Amstel'. En het is leuk om te doen. Vooral het meelopen met de rondleidingen is heel enerverend. Het is soms net cabaret. Inhoudelijk is het niet altijd 100 procent in orde (zo blijken heel wat leerlingen niet te weten wat de Nieuwe Kerk is), maar ook dat valt zeker niet tegen.

Verspreiding van de lessenserie

Het eerste half jaar hebben we de lessenserie alleen aan Leao/Mavo-scholen in Amsterdam aangeboden. De lessenserie kan echter ook door Havo/Vwo-scholen, en eventueel door een achtste groep van een basisschool aangevraagd worden. Wel geldt, in verband met de organisatie van het bibliotheekbezoek: alleen *Amsterdamse* scholen! We kunnen ons voorstellen dat ook scholen uit de regio Amsterdam interesse hebben voor de lessenserie. Voor hen is de bibliotheekles niet mogelijk. We kunnen dit echter oplossen met een extra uitleenpakket, waardoor les 3 op school kan plaatsvinden.

We hopen van harte dat Amsterdamse scholen die iets aan de geschiedenis van hun stad gaan doen, gebruik zullen maken van 'Een dam in de Amstel'. En het liefst zouden we natuurlijk willen bereiken dat 'Een dam in de Amstel' een vaste plaats krijgt op het lesrooster...

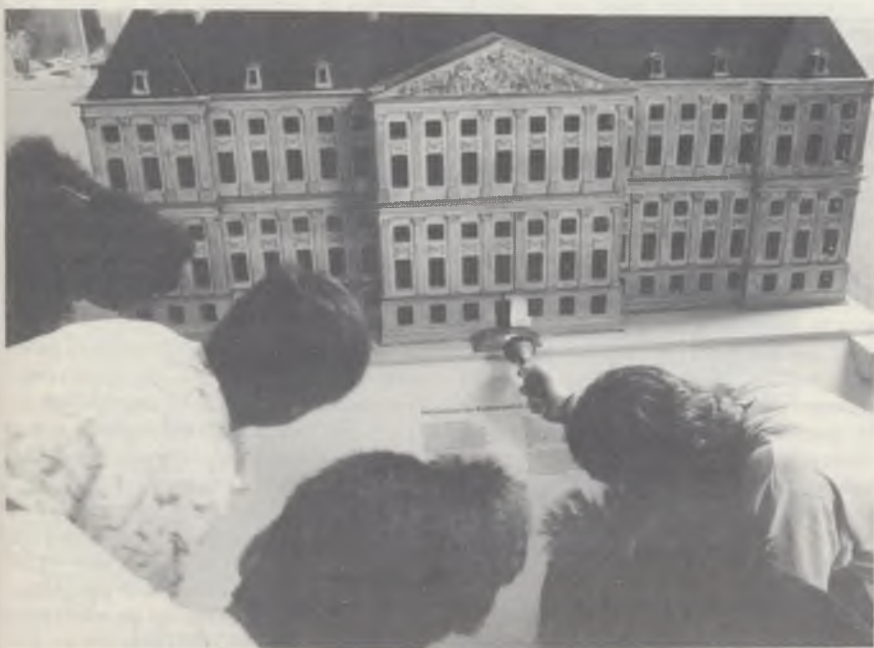
Natuurlijk kan het idee van 'Een dam in de Amstel' ook in andere steden, met de voorwerpen en schilderijen over die stad, toegepast worden. Daarbij wil ik wel opmerken dat het tijdrovend is gebleken om een goed doordacht pakket lesmateriaal samen te stellen. In Amsterdam was het alleen mogelijk dankzij de KIVO-subsidie, waardoor ongeveer een half jaar aan het project gewerkt kon worden.

Omgevingsgeschiedenis

Het is zeker niet toevallig dat een museum als het Amsterdams Historisch Museum een lessenserie omgevingsgeschiedenis aanbiedt. Wat is in het algemeen de relatie tussen musea en omgevingsgeschiedenis? Met een antwoord op deze vraag wil ik dit artikel besluiten.

In Nederland heeft iedere streek en iedere stad met een beetje allure wel een eigen museum. Eén van de taken van het streekmuseum of gemeentelijk museum is het bewaren van historisch waardevolle voorwerpen uit de eigen omgeving. De 'topstukken' zijn meestal permanent opgesteld op de historische afdeling (grote steden hebben er zelfs een apart museum voor).

De historische afdeling van een stads- of

In het museum bekijken de leerlingen eerst hun 'eigen' voorwerp, ter voorbereiding van de rondleiding.

Daarna verzamelt de klas zich in de hal en worden er groepen gevormd van leerlingen die ieder een ander voorwerp hebben bestudeerd.

streekmuseum is dus haast *per definitie* een afdeling omgevingsgeschiedenis. Voor een museumles in het kader van de algemene geschiedenis biedt zo'n historische afdeling echter vaak te weinig aanknopingspunten. Vandaar dat, ook vanuit de musea gezien, een bezoek aan de afdeling vooral geschikt is als onderdeel van lessen omgevingsgeschiedenis.

Wanneer een docent aan de slag gaat om een aantal lessen omgevingsgeschiedenis voor te bereiden is het plannen van een bezoek aan het stads- of streekmuseum naar mijn mening gewoon een 'must'. In het museum zijn immers *zichtbare* dingen uit de geschiedenis van de eigen omgeving bijeengebracht (naast nog bestaande gebouwen en dergelijke). Juist het zien met eigen ogen van voorwerpen en schilderijen uit het verleden kan de affiniteit van leerlingen met de geschiedenis van stad of streek vergroten.

Verder heeft natuurlijk niet alleen de Openbare Bibliotheek Amsterdam een boekencollectie over de eigen stad. Vrijwel iedere openbare bibliotheek tracht doelgericht pu-

blikaties te verzamelen over de eigen omgeving.

Rest mij de docent-lezer veel succes toe te wensen bij toekomstige inspanningen op het gebied van omgevingsgeschiedenis. Hopelijk kan het concrete voorbeeld van 'Een dam in de Amstel' inspirerend werken!

De docentenhandleiding (23 pagina's en diverse bijlagen) kost f 5,-. De lespakketten (boekjes met gemiddeld 12 pagina's) kosten f 1,- per stuk. De uitleencollectie wordt verspreid via de OBA. Het bibliotheekbezoek en museum zijn gratis.

Het lesmateriaal ligt altijd ter inzage bij de reproductie-afdeling van het Amsterdams Historisch Museum (dagelijks van 11-17 uur). Voor nadere informatie of aanmeldingen kunt u zich wenden tot de educatieve dienst, telnr. 020-5231822 (ma t/m vr, tussen 13-16 uur).

kleio

Het Hanckemaproject

Bernardine Beenckers-Heeren

Geschiedenis begint bij de voordeur. Maar hoe krijg je kinderen van een jaar of twaalf de drempel over? In Zuidhorn heeft de auteur van dit artikel samen met de plaatselijke Historische Kring een project opgezet met betrekking tot de lokale geschiedenis. Haar ervaringen vindt u hieronder.

Bernardine Beenackers is lerares geschiedenis en momenteel free-lance werkzaam op historisch-didactisch terrein.

Het idee voor dit project ontstond door een combinatie van factoren. Toen ik enkele jaren geleden in Zuidhorn kwam wonen werd ik geattendeerd op het bestaan van de Historische Kring die haar leden ieder jaar een interessant en gevarieerd programma weet te bieden. Het aantal jonge mensen dat belangstelling toont is echter beperkt. Ik vroeg me af of het mogelijk zou zijn de jeugd te betrekken bij dit soort activiteiten zodat de Historische Kring op den duur ook jongere leden zou krijgen. Een leuk aspect daarvan leek mij, dat er dan contacten zouden kunnen ontstaan tussen de verschillende leeftijdsgroepen binnen de Kring.

Eind 1987 vierde de Kring haar 12½-jarig bestaan en door een commissie werden daartoe een aantal feestelijke activiteiten voorbereid. Thema was de borg Hanckema; deze borg, die ongeveer een eeuw geleden werd afgebroken, heeft een grote rol gespeeld in de plaatselijke geschiedenis. Het leek mij een geschikt onderwerp om de jeugd van Zuidhorn mee te benaderen en ik heb de commissie aangeboden 'iets' op te zetten. Mijn aanbod werd geaccepteerd; ik sprak af vooraf overleg te plegen over het programma en de kosten voor de uitvoering ervan. Om misverstanden uit te sluiten wil ik hieraan toevoegen, dat het werven van nieuwe leden niet voorop stond, maar wel

het vergroten van de belangstelling voor de plaatselijke geschiedenis, speciaal bij de jeugd.

In het volgende verslag van de organisatie, de uitvoering en de evaluatie is getracht de algemene en praktische aspecten van een dergelijk project zoveel mogelijk aan te geven.

Organisatie

Uitgangspunt werd: twee lessen voor de achtste groep en de brugklassen van de plaatselijke scholen. Kinderen rond de twaalf zijn in het algemeen geïnteresseerd in de plaatselijke geschiedenis en bovendien bood deze keuze de mogelijkheid om met een set lessen zowel het basis- als het voortgezet onderwijs te benaderen.

De gemeente Zuidhorn heeft ongeveer 8000 inwoners, er zijn 7 basisscholen en 3 scholen voor Lbo/Mavo, openbare en bijzondere. Alle scholen werden aangeschreven om de belangstelling te peilen. Gevraagd werd om, met behulp van een invulstrookje, te laten weten of er in principe belangstelling bestond. Van de tien scholen reageerden er zeven positief; dat hield in dat er les gegeven zou worden aan tien klassen. In enkele combinatieklassen zouden er ook zevende-groepers bij zitten, in de brugklassen zouden er zowel kinderen uit Zuidhorn als uit de regio zijn.

Enkele weken voordat de lessen gegeven zouden worden, zijn er afspraken gemaakt over de tijden; hoewel de scholen gebonden waren aan roosters en wisselende klascombinaties lukte het de twee keer tien lessen op twee keer twee dagen te plannen, met voor de leerlingen een week tussenpauze tussen de twee lessen in.

De scholen kregen de lessen dus aangeboden, ze werden niet betrokken in de opzet van het project. Het vergt meer tijd een kleine vergadering te beleggen met vertegenwoordigers van de scholen, waarin zij op de hoogte gesteld worden van de plannen en hun ideeën over de uitvoering ervan kunnen inbrengen. Het is uiteraard wel heel leuk, om mensen uit het onderwijs in opzet en uitvoering te betrekken indien dat mogelijk is.

Invulling van de lessen

Voor informatie over het onderwerp werd uiteraard de bestaande literatuur geraadpleegd, waarbij een recent werk over de plaatselijke geschiedenis veel gegevens opleverde.¹ Verder werd het Archief van de Historische Kring bekeken en er werd gesproken met verschillende Zuidhorners die zich om uiteenlopende redenen met het onderwerp hadden beziggehouden.

Josina Clant

Vervolgens heb ik bij de lerarenopleiding Ubbo Emmius te Groningen om adviezen gevraagd. De sectie geschiedenis van dit instituut werkt veel met regionale onderwerpen en organiseert elke achttien maanden een congres over regionale geschiedenis. Behalve bij Lerarenopleidingen en Pedagogische Academies is het mogelijk om adviezen en hulp te krijgen bij de Schooladviesdiensten. Verder heeft elke regio zijn eigen mogelijkheden. Drenthe en Noord-Brabant hebben bijvoorbeeld een provinciale historicus die zich ook met het onderwijs bezig houdt. Maar een overzicht valt niet te geven, ieder moet de lokale/regionale mogelijkheden bekijken en daar creatief mee omgaan.

De lessen werden opgebouwd rondom een periode en een persoon. De keuze van het *onderwerp* werd een persoon uit het einde van de 18e eeuw. In die eeuw bloeide het hofleven en in 1794 liet de dochter van de Zuidhornse borgheer zich schaken. Voldoende mogelijkheden tot concretisering. Hoofdpersoon. Josina Clant (1773–1833), was de jongste van de twee dochters van Maurits Clant. Hij was de laatste mannelijke afstammeling van een geslacht dat vanaf 1675 de borg had bewoond. De familie Clant bracht de wintermaanden altijd door in de stad (Groningen) in hun huis aan de Grote Markt; daar maakte Josina kennis met Pieter Bindervoet, een vaandrig, later luitenant-generaal in het leger, die er gestationeerd was. Josina's ouders waren fel tegen deze huwelijkskandidaat die ver beneden hun stand was. Josina liet zich daarom schaken en huwde in Haren. Haar vader ontferde haar voor de duur van het leven van haar echtgenoot (!). Josina en Pieter woonden een aantal jaren in Zuidlaren, waar hun eerste zoon werd geboren. In 1804 stierf vader Maurits en Josina mocht van haar moeder met haar, inmiddels gegroeide, familie op de borg komen wonen. Josina's zus erfde Hanckema maar droeg het hele bezit over aan Pieter Bindervoet. Josina woonde tot haar dood in 1833 met haar familieleden op de borg. Zij werd bij de Nederlands Hervormde kerk in Zuidhorn begraven.

Lesmateriaal

De docenten van Ubbo Emmius voorzagen mij tijdens een bezoek van enkele uren van een enorme hoeveelheid verrassende ideeën voor *leermiddelen*: een diaserie met ingesproken geluidsband over het leven van deze geschaakte dame; dramatisering van het verhaal; een bouwplaat van de borg; een wandeling door het dorp langs plaatsen die in het verhaal passen; een boekje met bronnen en opdrachten; een kookles met recepten uit de 18e eeuw. Tenslotte boden zij hun medewerking aan wanneer dat nodig mocht

zijn en werd geprobeerd studenten in te schakelen bij het vervaardigen van de leermiddelen.

De ideeën heb ik geselecteerd op aantrekkelijkheid voor de leerlingen, een actieve betrokkenheid bij het onderwerp en praktische haalbaarheid. De keuze viel op twee zaken: een bouwplaat van de borg en een diaserie.

De voorbereidingstijd was krap, dat was de reden, dat er geen student van Ubbo Emmius gevonden kon worden om de *bouwplaat* te ontwerpen. Met adviezen van deskundigen ben ik daarom zelf aan het werk gegaan. Uitgangspunt voor het achterhalen van de afmetingen waren enkele afbeeldingen van de borg uit 1781 en 1800 en tekeningen gemaakt vlak voor de afbraak in 1877 door de Rijksadviseurs voor Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Toen de gevels ingevuld moesten worden kwam het idee in me op dat werk aan de leerlingen over te laten. Ik heb voor elke leerling een werkblad gemaakt met afbeeldingen van drie zijden van de borg uit verschillende perioden. Op basis daarvan moesten ze aan het werk, voor de vierde gevel moesten ze bedenken, hoe deze geweest had kunnen zijn (het ging over de noordzijde waar een gracht langs liep). Het werkblad heb ik voorzien van enkele aanwijzingen met betrekking tot de bouwplaat, zodat ook zonder (het onthouden van) de instructies tijdens de les gewerkt kon worden. De bouwplaat is gedrukt op dun karton op A3-formaat.

De *dia's* zijn gemaakt door een student, die een dergelijke opdracht moest maken in het kader van zijn opleiding. Er werd gefotografeerd gedurende een dag op drie locaties: Zuidhorn, Groningen en Uithuizen (Menkemaborg).

In Zuidhorn werden enkele monumenten gefotografeerd, afbeeldingen van een ets van de Hanckemaborg en een schilderij dat uit de borg afkomstig was. In Groningen het huis waar de bewoners van de borg gedurende de wintermaanden verbleven en de Martinitoren. In Uithuizen op de Menkemaborg werden interieurs gefotografeerd uit de achttiende eeuw, bovendien een draagkoets uit de tijd van de schaking. Voor deze *dia's* kregen we behalve toestemming ook deskundige medewerking van de conservator van de borg. Tenslotte werden er *dia's* gemaakt van afbeeldingen van de hoofdpersoon uit het verhaal.

Bij de vertoning van de *dia's* werd mondelinge toelichting gegeven. Het is de bedoeling dat er teksten worden geschreven bij de *dia's* zodat het geheel door de Historische Kring in de toekomst kan worden uitgeleend.

Het *hoofddoel*, belangstelling wekken voor de plaatselijke geschiedenis, was inmiddels ook uitgewerkt. Hoofdzaak bleef de lokale

geschiedenis, maar de lijn naar het algemene werd doorgetrokken.

1. Wat is een borg; hoe was de ontwikkeling van de borgen?
2. Wat voor macht had een borgheer?
3. Hoe leefde men op de borg, met name aan het einde van de achttiende eeuw?
4. Welke zaken in Zuidhorn herinneren aan de borg en de borgbewoners.

De lessen konden op de basisscholen zonder meer worden ingepast in het programma; in de brugklassen kon aangesloten worden op het lesprogramma door het aspect 'bronnen' te benadrukken.

De lessen op school

Voor de indeling en ter illustratie had ik wat zaken verzameld om mee te nemen: een foto en een plattegrond van de borg, een mapje foto's van recente grondboringen op het voormalige borgterrein en een facsimile van een historische kaart van Groningen en de Ommelanden, hierop staan veel borgen gesitueerd en worden ze ook afgebeeld (Beckerling 1781).

Na een inleidend gesprekje werden ongeveer twintig minuten besteed aan een verhaal over de ontwikkeling van de borgen vanaf ongeveer 1400. Hoofdzaken: oorspronkelijk was het een steenhuis, een simpele toren waarin men vluchtte in tijden van gevaar. Vervolgens werd er een woonhuis aan vastgebouwd; uit die periode stamt het woord borg. De verdediging werd verbeterd. De borgheer kreeg steeds meer rechten. Toen in de 17e eeuw de noodzaak tot verdediging minder werd, besteedde men aandacht aan de verfraaiing. Het door-dringen van de ideeën van de Franse Revolutie maakte rond 1800 een einde aan de macht van de borgheren en in de loop van de 19e eeuw werden veel borgen afgebroken.

Van dit algemene verhaal werden een aantal zaken doorgetrokken naar de Hanckemaborg. De hoofdzaken werden overzichtelijk op het bord geschreven. Vervolgens werd een korte uitleg gegeven bij bouwplaten en werkbladen. De opdracht de verschillende gevels op de nog tweedimensionale bouwplaat in te vullen met behulp van de afbeeldingen was moeilijk en vroeg veel van het abstractievermogen en het ruimtelijk inzicht van de leerlingen. De aanwijzingen mijnerzijds bij dit onderdeel waren de derde les aanmerkelijk beter dan de eerste keer.

Start van de tweede les was uiteraard het bekijken van de vordering van de bouwplaten. In een aantal klassen werd ik verrast met compleet afgewerkte borgen, in de meeste groepen werd er nog hard aan gewerkt. Daarna volgde de diaserie. Daarvoor

had ik ongeveer vijftientwintig minuten nodig. Het bleek handig te zijn zelf een magazijn mee te nemen.

Bij het vertonen van de dia's werd het verhaal van Josina Clant verteld, waarbij getracht werd duidelijk onderscheid te maken tussen authenticiteit en reconstructie. In de herebank van de kerk heeft ze echt gezeten, de dia van de speelhoek geeft ons een idee hoe het geweest kan zijn. Speciale aandacht werd geschonken aan de wapens van Hanckema en Clant, die op verschillende dia's te herkennen waren.

In de meeste klassen lukte het me nog even aan te stippen dat we door het leven van een adellijke dame te bekijken, al gauw een zeer rooskleurig beeld van zo'n tijd krijgen.

Buiten de borg leefde men in zeer simpele behuizingen, er moest vanaf jeugdige leeftijd hard gewerkt worden en het voedsel was eenzijdig (voorbeelden).

In de lessen werden de activiteiten van de Historische Kring genoemd. Eén daarvan was leuk voor kinderen: in de week van de laatste les werden er op het voormalige borgterrein paaltjes in de grond geslagen op de plaats waar de toren stond en werden de omtrekken van de borg met linten visueel voorgesteld, er zijn nogal wat kinderen komen kijken.

Evaluatie

Het doel van het project was niet zodanig van aard dat de *resultaten* exact gemeten kunnen worden. Enkele indicaties zijn er wel. De lessen zijn zeer positief ontvangen, veel kinderen waren enthousiast en gaven blijk van wat ze geleerd hadden bij de activiteiten van de Historische Kring in het

dorp. Er ontstond ook een leuke wisselwerking doordat kinderen thuis vertelden over de borg en op die manier de belangstelling van familieleden voor de zaak opwekten.

De organisatie en opzet van de lessen voldeed in het algemeen aan de verwachtingen.

Er zijn zaken die *verbeterd* zouden kunnen worden. Een volgende keer zou ik een reserve-opdracht meenemen voor het geval een les niet zo goed loopt, er tijd over is of de diaprojector het af laat weten. Een dergelijke reserve-opdracht zou in het geval van het Hanckemaproject kunnen bestaan uit een werkblad waarop één of meer bronnen met opdrachten staan; in dertigvoud toegevoegd aan het lesmateriaal kan dat zonder meer andere lesonderdelen vervangen.

Tenslotte een advies wat betreft gecompliceerde instructies, zoals die voorkwamen in de eerste les bij de presentatie van de bouwplaat. Het verdient aanbeveling de instructies zo helder mogelijk te formuleren en een keer uit te proberen met een proefpersoon.

De twee lessen gaven, zoals gezegd, niet voldoende tijd om de bouwplaat af te maken. Op de basisscholen was dat geen enkel probleem: er werd gedurende andere lessen tijd gevonden om de borgen af te bouwen. In de brugklassen lag dat uiteraard anders. Op een school namen de kinderen hun werk mee naar huis en een deel van hen was in staat om dat een week later te laten zien. Op een andere school schakelde de leraar geschiedenis zijn collega's tekenen en handvaardigheid in, zodat de borgen in een week klaar waren. Het *inschakelen van meerdere docenten* bij een dergelijk project is uiteraard bijzonder leuk, maar voor een buitenstaander moeilijk te organiseren. De mogelijkheden hiervoor zouden per geval bekeken moeten worden.

Uiteraard is het mogelijk een project regionale geschiedenis voor *andere klassen* in het basis- en voortgezet onderwijs op te zetten. Bij het bovenstaande onderwerp zouden voor jongere leerlingen de bestaande lessen kunnen worden aangepast: de bouwplaat vervangen door kleurplaten, een wandeling door het dorp maken langs historische plekken, dramatisering van het verhaal van Josina Clant. Bij de hogere klassen van het voortgezet onderwijs zou het interessant zijn de macht en invloed van de borgheren te volgen, met name in de periode rond 1800 wanneer hun macht wordt aangetast. Interessant is, te bekijken hoe het machtsvacuüm wordt opgevuld. In deze leerjaren mogen de sociaal-economische aspecten zeker niet ontbreken, er zou gebruik gemaakt kunnen worden van gegevens uit Doop-, Trouw- en Begraafboeken en de Burgerlijke Stand. Voor zover het mogelijk is, moet het onderwerp uiteraard in een

breder historisch perspectief geplaatst worden.

Samenwerking met Historische Kringen e.d.

De samenwerking met de Historische Kring is uitstekend verlopen; het opzetten en uitvoeren van onderwijsprojecten voor een bepaalde instantie (dat kan uiteraard ook een onderwijsinstelling of de gemeente zijn) geeft een soepel entree bij personen en instellingen waarvan de informatie moet komen en de onderwijsinstelling waar je naartoe moet.

Het lijkt de moeite waard te overwegen of de samenwerking tussen historici en Historische Kringen en vergelijkbare instanties niet verder gestimuleerd kan worden. Zouden werkloze historici en geschiedenisdocenten niet meer moeten doen met het enthousiasme en de mogelijkheden die lokale historische verenigingen bieden?

Tot besluit een suggestie waarbij een dergelijke samenwerking ook mogelijk zou zijn.

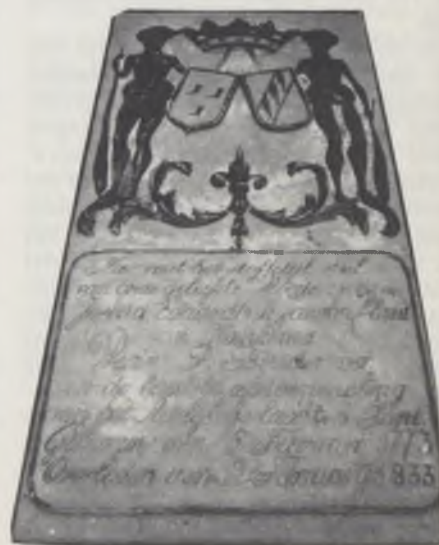
Het bovenstaande project en een regionale studie in Helmond brachten mij op het volgende idee. In 1989 is het tweehonderd jaar geleden, dat de Franse Revolutie plaatsvond. Na de patriotten die de laatste tijd veel aandacht hebben gekregen en de 'Driehonderd jaar Engels-Nederlandse vriendschap' die dit jaar met manifestaties en evenementen wordt herdacht is ook de Franse Revolutie het herdenken waard. Deze gebeurtenis heeft vergaande consequenties gehad voor de inrichting van de

Nederlandse samenleving. De wijze waarop dit in de verschillende plaatsen gebeurde kan prachtig belicht worden vanuit de regionale geschiedenis. In Zuidhorn brokkelde de macht van de borgheer langzaam af, daar zijn bronnen van te vinden. In Helmond zijn ook leuke bronnen voorradig: de rijkdom en de rechten van de borgheer zijn toevallig in extenso beschreven omdat het kasteel een kleine tien jaar voor de Franse Revolutie verkocht moest worden; de nieuwe kasteelheer investeerde in verbeteringen van het kasteel en in de modernisering van zijn landerijen.² Tien jaar later werd hij gedwongen een feest te betalen voor de burgerij en uiteindelijk verloor hij in 1798 zijn rechten.³ Het moet mogelijk zijn om voor meer plaatsen dit soort bronnen op te sporen.

Indien er belangstelling voor een dergelijke onderneming bestaat zou ik dat graag willen vernemen, samenwerking kan leiden tot een goed project met zowel regionale als algemene onderdelen voor basis- en voortgezet onderwijs.⁴

Noten

1. Didactische informatie is te vinden in het handboek van L.G. Dalhuizen, J.G. Toebe, D. Verhagen, *Geschiedenis op school*, Groningen 1982.
Algemene informatie over lokale en regionale geschiedenis in: W.J. Alberts, A.G. van der Steur, *Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis*, Weesp 1984.
2. J.J.M. Heeren, *Geschiedenis van het Kasteel-Raadhuis en de Heren van Helmond*, Helmond 1938, p. 273-279.
3. Idem, p. 287-291.
4. Adres van de auteur: Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.

kleio

Hoe lang is Hitlers schaduw?

P. Vries

Waarom kunnen we na vier decennia niet eindelijk uit Hitlers schaduw treden en het nazi-verleden laten voor wat het is? Waarom houden we niet eindelijk op met onze 'kollektive Schuldbesessenheit' en maken we geen einde aan die voortdurende 'Vergangenheitsbewältigung', waarin Duitsers steeds maar weer door landgenoten of door anderen aan hun 'bruine' verleden worden herinnerd? Het nationaal-socialisme is toch al lang verleden tijd! Waarom wil nu juist dit verleden maar niet voorbijgaan? Dergelijke vragen zijn bij West-Duitse historici actueel. De antwoorden erop werpen licht op de functie van de geschiedenis en de mogelijkheden die het gebruik ervan biedt in het heden.

De meeste Duitsers delen met hun kanselier Kohl 'das Privileg der späten Geburt'. Zij zijn met andere woorden te laat geboren om echt fout te kunnen zijn geweest. Maar telkens wordt er weer gewaarschuwd of verwijtend naar Duitsland gewezen. Iedere 'foute' uiting of gedraging die elders nauwelijks enige aandacht zou trekken, wordt, wanneer het Duitsers betreft, zodanig opgeblazen dat het lijkt alsof een nieuw Derde Rijk voor de deur staat. De normen die men sedert de Tweede Wereldoorlog aan Duitsers aanlegt, zijn wel erg streng. Hebben de slachtoffers van die oorlog of hun nageslacht soms belang bij het verkrijgen en behouden van een 'permanenter Status des Herausgehoben- und Privilegiertseins'? Het lijkt wel alsof het niet geoorloofd is het nationaal-socialistische Duitse verleden met een 'open' oog en op een wat meer genuanceerde wijze te bestuderen. De partij die verliest op het slagveld, verliest nu eenmaal ook in de geschiedschrijving. Duitsland tussen 1933 en 1945 verschijnt zo als het 'absoluut slechte'. Hoe zou de geschiedenis van Israël in dat land onderwezen worden wanneer de Palestijnen ooit de Israëli's zouden verslaan?

Nazi's zijn ook mensen

Trouwens heeft niet elk volk zijn 'Hitler-tijd'? De Duitsers hebben allerminst een monopolie op het plegen van gruweldaden. Dat hebben de Turken in Armenië, de bolsjewieken in Rusland, de Amerikanen in Vietnam, de Rode Khmer in Cambodja, Idi Amin en de zijnen in Oeganda, en vele anderen toch wel overtuigend bewezen. Toen de nazi's hun vijanden massaal deporteerden,

in concentratiekampen samendreven en vermoordden, deden zij niets nieuws. Hitler kon dergelijke praktijken, afgezien van de technische (!) verbetering van het vernietigingsproces door middel van de gaskamers zo overnemen van de Russische bolsjewieken. Waarom wordt daar zo weinig op gewezen? Moeten we Hitlers vernietigingsoorlog in feite niet als een reactie beschouwen op de bolsjewistische dreiging waar de nazi's, al dan niet terecht, zo bang voor waren? Weliswaar een reactie buiten proporties, maar desalniettemin een reactie. De nazi's wisten wat een bolsjewistische machtsovername zou betekenen. Hitler en de zijnen, die zich als potentiële slachtoffers van de bolsjewieken beschouwden, waren hun tegenstanders een slag voor en versloegen hen als het ware met hun eigen 'Aziatische' middelen. Zo althans zagen zij het zelf.

De vernietiging van de joden die altijd ter sprake komt wanneer het Duitse nationaal-socialisme veroordeeld wordt, was trouwens vooral het werk van Hitler zelf en een zeer kleine groep volgelingen. Wellicht had Hitler de verklaring van Chaim Weizmann, president van de Jewish Agency, uit september 1939, dat de joden in de toen uitgebroken oorlog overal aan de zijde van Engeland zouden vechten als een soort oorlogsverklaring opgevat zodat hij in elk geval het recht had hen te interneren. Is de Gulag-archipel niet 'origineler' dan Auschwitz en is de 'klassenmoord' der bolsjewieken niet de 'logische en feitelijke Prius' van de 'rasenmoord' der nazi's? Die bolsjewieken schreeuwden van alle daken dat iedere bourgeoisie desnoods dood moest, de 'Endlösung' gebeurde in het geheim zodat de

meeste Duitsers niet eens echt mede-schuldig kunnen zijn.

Omringd door vijanden

De interpretatie van het uitbreken, het verloop en de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor Duitsland en voor de rest van de wereld is vaak erg eenzijdig. Er wordt altijd gesproken over de Duitse 'Kriegsziele', maar die van de Engelsen en de overige geallieerden waren ook niet zo fraai. Al in februari 1942, toen men nog niets wist van een eventuele 'Endlösung', circuleerden in Engelse regeringskringen voorstellen om Oost-Pruisen, Oppersilezië en het pas geannexeerde Sudetenland na een eventuele overwinning der geallieerden los te maken van de rest van Duitsland. De geallieerden gaven willens en wetens een groot deel van Centraal-Europa aan de Russen. De Duitsers die niet op tijd konden vluchten, werden het slachtoffer van een 'orgie van wraak' van de zijde der Sovjets. Vanuit hun vooroordelen en clichés over het 'agressieve, Pruisische militarisme' stonden de geallieerden toe dat het grote Duitse Rijk, dat toch ook een 'bemiddelende' functie had tussen 'Oost' en 'West', voor een aanzienlijk deel in communistische handen viel. Zij hadden al voor de oorlog van dat machtige en potentieel lastige Duitsland af gewild en zagen nu hun kans schoon.

Hun verlies trof heel West-Europa

Doordat men telkens maar weer op de 'Kriegsschuldfrage' en op de 'Endlösung' ingaat, blijft verborgen hoezeer in 1945 Duitsland en heel Europa 'verloren' hebben. De verdrijving van de Duitsers uit het oosten van het Duitse rijk en het verlies van een zeer groot deel van het grondgebied van dat rijk vormen wellicht de 'gravierendste Kriegsfolge'. Men kan spreken van 'Zweierlei Untergang', namelijk die van de joden en die van de 'Heimatsvertriebenen' en hun land. Zij zijn gezamenlijk de grote verliezers van de Tweede Wereldoorlog. Maar ook de Westelijke wereld verloor toen het oude Duitse rijk vernietigd werd. Toen na 1945 de ware aard van de communistische 'bondgenoot' bleek, was het te laat. In plaats van de Duitsers te helpen in hun strijd tegen de communisten liet men hen ten onder gaan. De Duitse soldaten stonden alleen. Hoe nodig hun strijd was, zouden de westerse mogendheden pas inzien toen het al te laat was.

Wie het Hitler-regime beschouwt als 'Inbegriff des Bösen', zal de Duitse nederlaag

tegen de Russen als een 'bevrijding' moeten omschrijven. Degenen die aan het Oostfront streden, zullen dat, begrijpelijkerwijs, totaal anders zien. Wat zat er voor hen anders op dan zo lang mogelijk weerstand te bieden tegen de opdringende Russen, ook al zou iedere dag die zij langer standhiel- den voor de vernietigingskampen, waar de meesten onder hen toch niets vanaf wisten, een extra werkdag betekenen? We mogen de strijd aan het oostelijk front aan het einde van de oorlog ook wel eens vanuit dat perspectief bekijken.

Wie beseft hoeveel de Duitsers, en de rest van Europa, te vrezen hadden van de opruk- kende Russen, zal wellicht ook zijn mening over de samenzwering tegen Hitler in 1944 moeten herzien. Waren die samenzweersers in feite niet 'Gesinnungsethiker', individuen die zich primair of soms enkel en alleen af- vroegen of hun daden ethisch verantwoord waren zonder verder stil te staan bij de ge- volgen ervan in de praktijk? Welke (vrese- lijke) gevolgen zou het gehad hebben voor Duitsland wanneer het Derde Rijk al medio 1944 ingestort was?

De noodzaak van een eigen identiteit

De Duitse Bondsrepubliek is tegenwoordig een gerespecteerde democratie en een zeer trouw en waardevol lid van het Westers bondgenootschap. Een dergelijke positie kan een land alleen zonder problemen inne- men wanneer het een bevredigend 'Selbst- bild' heeft, een eigen identiteit waarmee het kan leven. Een natie kan niet voortdu- rend gebukt blijven gaan onder een fout verleden. De Duitsers mogen nu, na zoveel jaren, zonder enige gêne rechtop lopen. Het verleden moet 'bewältigt' worden, maar dat mag niet betekenen dat het als een lo- den last op het heden blijft drukken. In een land zonder geschiedenis heeft diegene de toekomst die de herinnering vult. Een samenleving die twijfelt aan zichzelf, die geen eigen identiteit heeft waarop zij trots is, kan niet anders dan zwak en onbetrouw- baar zijn. Zij kan gemakkelijk verscheurd raken door innerlijke conflicten. Er moet een 'basisconsensus' bestaan die een zeker gevoel van eigenwaarde biedt en inhoud geeft aan een nationaal bewustzijn. De ge- schiedbeoefening heeft mede tot doel een dergelijke consensus te creëren. Zij is ook een vorm van 'Sinnstiftung'. Dat maar niet aflatende verwijzen naar de nazi-tijd leidt ertoe dat de bewoners van de Bondsrepub- liek geen eigen identiteit kunnen ontwik- kelen.

De oorzaken van die voor het Duitse zelf- bewustzijn zo noodlottige Tweede Wereld- oorlog moeten bovendien voor een groot deel gezocht worden in het feit dat het Duitse Rijk door zijn ligging, de zogeheten

'Mittellage' en zijn omvang en macht vrij- wel vanzelf telkens in conflicten belandde. Het rijk was nu eenmaal te machtig om bin- nen zijn grenzen te passen, terwijl het van de overige Europese staten, die hun invloed- sferen verdeeld hadden, geen ruimte kreeg.

Historikerstreit

Wellicht denkt menig lezer dat hij hier ge- tuige is geweest van een gesprek aan een Stammtisch ergens in Duitsland. Dat is echter allerminst het geval. Bovenstaande gedachten zijn geformuleerd door een aan- tal zeer gerenommeerde Duitse historici en zij geven al geruime tijd aanleiding tot een verbeterd discussie die bekend staat onder de naam 'Historikerstreit'.

Ik heb in de bovenstaande drie paragrafen parafrases gegeven van de ideeën van res- pectievelijk Nolte, Hillgruber en Stürmer. Er nemen momenteel zoveel personen aan de discussie deel dat het onmogelijk is aan alle standpunten in al hun nuances aandacht te schenken. Vrijwel elk zichzelf respecte- rend Duits historicus die zich met de con- temporaine geschiedenis bezighoudt, met uitzondering van Haffner, heeft zijn licht over bovenstaande bespiegelingen laten schijnen. Ik heb een weergave geboden, in eigen woorden, van de ideeën van een aan- tal coryfeeën uit het 'rechtse' kamp en ben niet apart ingegaan op opmerkingen van historici als Joachim Fest of Hildebrand, die eveneens in dit kamp ondergebracht kunnen worden. Dat zou weinig echt an- dere, nieuwe gezichtspunten hebben opge- leverd.

Door van twee kampen te spreken doe ik de deelnemers aan het debat uiteraard on- recht. Er bestaan duidelijke verschillen tus- sen de ideeën van Nolte — die veel extre- mer zijn — en die van de andere rechts-con- servatieven, waar zinniger over te discussië- ren valt. Ook in het 'linkse' kamp zijn de meningen niet uniform. Toch geloof ik dat we wel mogen spreken van twee 'kampen'. In grote lijnen staan twee visies tegenover elkaar op de wijze waarop de inwoners van de Bondsrepubliek het nationaal-socialisti- sche verleden dienen te verwerken. Deze twee visies, en dat zal gezien het onderwerp niemand verbazen, zijn sterk politiek ge- inspireerd.

Bovenstaande ideeën worden naar voren ge- bracht door historici van conservatieve en liberaal-conservatieve signatuur. De kern van hun opvatting is daarin gelegen dat men vindt dat men zich dat lastige verleden eindelijk eens 'vom Halse' moet 'schaffen'. In het linkse en links-liberale kamp is men daarentegen van mening dat dit nu eenmaal niet kan. Het nazi-verleden kan niet verdron- gen of verborgen worden. De Duitsers zul- len het gewoon moeten accepteren en ver- werken.

De wapens die gebruikt worden

Wanneer de lezer de formuleringen die ik gebruikt heb, legt naast de formuleringen van genoemde conservatieve historici, zou hij mij kunnen verwijten dat ik hen dingen in de mond leg die zij niet echt beweren. Het is niet gemakkelijk die opmerking volledig te weerleggen. Bij herhaling stellen zij dat een onderzoeker zich toch zeker mag afvragen wat hij wil, dat hun vergelijkingen op zichzelf toch niet illegitiem zijn, dat ze slechts hypothesen formuleren of nieuwe interpretaties suggereren. Dat mag toch zeker? Sterker nog, dat is toch juist de kern

Zoals gezegd heeft vrijwel ieder zichzelf respecterend historicus in Duitsland inmiddels zijn bijdrage aan de 'Historikerstreit' geleverd. De hoeveelheid publikaties is bijna niet meer te overzien en groeit nog steeds. Zeer aan te raden is 'Historikerstreit'. Die Dokumentation der Kontroverse über die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung. (Serie Piper München 1987) DM 17,80. Deze bundel biedt een compilatie van (vrijwel) alle belangrijke discussiebijdragen tot op dat moment (juli 1987). Alle 'belangrijke' deelnemers komen hier in korte en compacte bijdragen, doorgaans artikelen uit tijdschriften of kranten, aan het woord. De bundel leent zich uitstekend voor een eerste oriëntatie en geeft evenals alle nog te noemen publikaties, zeer veel literatuurverwijzingen. Bovenstaand artikel is vooral gebaseerd op deze tekst en de 'citaten' zijn eraan ontleend. Een goede beschrijving en analyse van de ingenomen standpunten bieden H.U. Wehler, *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum 'Historikerstreit'* (München 1988) DM 14,80 en R. Evans, 'The new nationalism and the old history: Perspectives on the West German 'Historikerstreit'', *Journal of Modern History* 59 (1987) 761-797. Zie eventueel ook D. Diner ed., *Ist der Nationalsozialismus Geschichte?* (Frankfurt 1987) DM. 12,80, E. Hennig, *Zum Historikerstreit* (Frankfurt 1988) en R. Kühl ed., *Streit ums Geschichtsbild. Die 'Historiker-Debatte'. Dokumentation, Darstellung und Kritik* (Keulen 1987). Elk van deze titels biedt zo overvloedige literatuurverwijzingen dat diegene die zich nader wil oriënteren hier alles van zijn gading kan vinden. Inmiddels heeft Ernst Nolte, de meest extreme van de Duitse rechts-conservatieve historici zijn ideeën nog eens op een rijtje gezet in *Das Vergehen der Vergangenheit. Antwort an meine Kritiker im sogenannten Historikerstreit* (Berlijn 1987) DM 19,80.

van wetenschapsbeoefening! Wil de tegenpartij soms nieuwe visies en vraagstellingen verbieden? Uiterst irritant aan deze verdediging is het feit dat dezelfde historici op andere plaatsen al hun voorbehouden weer vergeten en met grote stelligheid de gewraakte beweringen doen, terwijl zij bovendien nimmer op enigerlei wijze ertoe bijdragen hun 'veronderstellingen' te onderbouwen. Mijns inziens zal iedereen die hun teksten leest, beamen dat zij al volledig van hun eigen gelijk overtuigd zijn. Zij veronderstellen niet maar vooronderstellen. Deze deprimerende arrogantie, want dat is het, spreiden de heren voortdurend ten toon wanneer zij zich tenminste verwaardigen 'überhaupt' te reageren. Het spelen op de man geniet bij hen grote populariteit, evenals het in twijfel trekken van de competentie van de tegenstander en het verongelijkt doen.

In heel het debat blijkt voortdurend hoezeer de sfeer binnen de Duitse geschiedbeoefening verziekt is. De toon is uiterst geprikkeld. Persoonlijke, politieke en wetenschappelijke argumenten spelen telkens op een storende wijze doorelkaar heen. De onrust aan de universiteiten en de wederzijdse verkettering van 'links' en 'rechts' hebben blijkbaar zeer diepe wonden geslagen. Hoewel de conservatieven de kroon spannen wanneer het gaat om het overtrekken van de regels van het wetenschappelijke 'fair-play' laat ook links zich allerm minst onbetuigd.

Een beter klimaat voor rechts

Wie enigszins op de hoogte is van de Duitse geschiedschrijving over het nazi-tijdperk zal zich afvragen waarom deze discussie eigenlijk zoveel heeft losgemaakt. De meeste opmerkingen die de aanleiding ertoe vormen zijn allerm minst origineel. Sommige ervan vormen al jaren een onderdeel van het denken in rechtse kringen. Nieuw materiaal wordt in het geheel niet aangedragen en het peil van het debat is bedroevend. Ik vermoed dat de felheid van het debat en de grote weerklank die het gevonden heeft niet los kunnen worden gezien van veranderingen in de Duitse politiek. Sedert het aan de macht komen van de coalitie van CDU-CSU/FDP vallen voorstellen om Duitsland van zijn lastige historische erfenis te ontdoen in veel betere aarde en vinden zij zelfs alom steun van overheidsfunctionarissen. Ik hoef hier slechts te verwijzen naar de ideeën en uitlatingen van politici als Kohl, Strauss en Dregger. Hun beleid is er sterk op gericht de Bondsrepubliek te profileren als een echte democratie en een betrouwbaar bondgenoot in de strijd tegen het communisme. De teneur van hun politi-

iek is dat het nazisme weliswaar verfoeilijk is, maar dood; het communisme echter verfoeilijk, maar nog springlevend. Men doet er veel verstandiger aan zich daarop te concentreren in plaats van steeds maar weer op het Duitse verleden terug te komen.

Er worden van hogerhand talloze initiatieven ontplooid om de Bondsrepubliek aan een wat meer hanteerbaar verleden te helpen en de bruine vlek in dat verleden enigszins weg te poetsen of er in elk geval minder aandacht aan te schenken. Kohl cum suis wil de Westduitsers aan een nieuwe historische identiteit helpen. Zijn voornemen om maar liefst twee grote nieuwe musea voor de Duitse geschiedenis op te richten is daar een duidelijk voorbeeld van. Dat men zich bij het opzetten van deze musea vrijwel uitsluitend laat leiden door adviezen van conservatieve historici is allerm minst toeval. Het moet voor de Westduitsers ook wel uiterst irritant zijn dat zij steeds als erfgenamen van Hitler worden aangesproken, terwijl de Oostduitsers zichzelf bestempelen als de voortzetters van de beste tradities uit de Duitse geschiedenis en de DDR als de kroon op de Duitse geschiedenis zien. In de DDR wordt volop gewerkt aan het vormen van een positieve historische identiteit. Men wil van hogerhand een ander soort geschiedenis bevorderen. Stürmer, de historicus die zich voortdurend bekommert om de 'Identität' van de Bondsrepublieken en die telkens spreekt over de 'Identitätsstiftung' met behulp van de geschiedbeoefening, is geruime tijd adviseur van Kohl geweest. Een krant als de Frankfurter Allgemeine Zeitung biedt de conservatieven een toegang tot het brede publiek.

Binnen dit klimaat keerden als het ware de kansen voor een meer apologetische geschiedbeschrijving. De aanduiding 'apologetische Tendenz' is afkomstig van Jurgen Habermas. Het feit dat juist hij, een links socioloog en filosoof – een conservatieve historicus in de Bondsrepubliek kan zich waarschijnlijk niets ergers voorstellen – als een der eersten op deze ontwikkeling wees en haar expliciet aan de kaak stelde, vormt zeker een belangrijke verklaring voor het feit dat de polemiek zo uit de hand liep. Van deze gehate buitenstaander willen conservatieve historici al helemaal geen kritiek dulden.

Belang voor buitenstaanders

Kunnen we deze discussie gezien het bovenstaande dan gewoon negeren als een politieke polemiek in historisch gewaad? Allerm minst, ik ben van mening dat zij, ook voor historici elders, zeer interessante aanknopingspunten biedt. Nieuw feitenmateriaal heeft zij niet opgeleverd, terwijl een aantal van de interpretaties

der conservatieven zonder veel moeite verworpen kan worden.

Ik noem er enkele. Het idee dat het nationaal-socialisme in feite een reactie vormt op de terreur van de bolsjewieken kan weerlegd worden door erop te wijzen dat de meeste nazi's hun denkbeelden al huldigden voor die terreur. Zij konden putten uit een rijke traditie van fel nationalistische, antisemitische en anti-socialistische opvattingen. Dat zij later het anti-bolsjewisme in hun gedachtengoed opnamen verandert daaraan niets. Het verwijt dat nooit op de misdaden in het Stalin-tijdperk wordt gewezen is nonsens. Daarover bestaat inmiddels al een aanzienlijke hoeveelheid literatuur. De vraag in hoeverre de nazi-terreur en die der bolsjewieken met elkaar te vergelijken zijn, kan alleen via empirisch onderzoek dichter bij een antwoord gebracht worden en een eventueel antwoord erop zal mijns inziens nooit een vermindering van schuld kunnen impliceren. De vraag op zichzelf lijkt mij zeker niet taboe. Dat Chaim Weizmann de Duitsers de oorlog zou hebben verklaard is natuurlijk klets en als het zo zou zijn, had hij dan gezien de nazi-politiek tot op dat moment ongelijk? Is het

werkelijk zo onbegrijpelijk en 'fout' dat de geallieerden het grote Duitse rijk dat al twee keer in een paar decennia een oorlog had veroorzaakt, wilden opsplitsen en verzwakken? Dat heeft toch weinig te maken met 'anti-Pruisische clichés'. Het gaat toch wel erg ver om alle schuld voor de Tweede Wereldoorlog op Hitlers schouders te laden en dan verder de vermoorde onschuld te spelen. Dat de Russen zich aan het Oostfront misdragen hebben, is ongetwijfeld waar en puur juridisch geredeneerd niet te rechtvaardigen. Maar wie was er eigenlijk in het Oosten met wreedheden en wel op een onvergelijkbaar grotere schaal begonnen?

Wie de uitroeiing der joden en het einde van het Duitse rijk in het Oosten op een lijn zet of in ieder geval niet wil ontkennen dat hij dat doet, zou eens iets moeten lezen over de Holocaust en over het optreden van de Duitsers tegen de 'Untermensch' in het Oosten. Wie gemakshalve zegt dat de Duitsers in de wereldoorlog tegen de communisten vochten en daarmee de indruk wil wekken dat Duitsland recht heeft op wat meer grip, vergeet daarbij te vermelden dat die Duitsers niet vochten om de democratie of vrijheden te verdedigen maar om een

Eenheid in Nederlands verleden?

Leen Dorsman

Op 25 mei j.l. werd in Utrecht een studiedag gehouden over de geschiedbeoefening in Nederland. De organisatoren, de historici Karel Davids, Jan Lucassen en Jan Luiten van Zanden, stelden het probleem van de verregaande specialisatie aan de orde. Er werd gediscussieerd aan de hand van hun brochure *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het Algemeen Menselijk Patroon*, waarin zij de aanwezigen een oplossing boden.

De auteur, verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de RU Utrecht bespreekt de inhoud en gaat in op de discussie.

De brochure is gratis te bestellen bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Kabelweg 51, 1014 BA Amsterdam.

kleio
nummer 7/88
pagina's 22 en 23

Het is opvallend hoe nu, ruim 25 jaar na diens dood in 1962, het gedachtengoed van Jan Romein nog springlevend blijkt te zijn. Regelmatig worden we geconfronteerd met problemen in het vak waarover ook Romein zich gebogen heeft en waarvoor hij een specifieke terminologie ontwierp. Die wijkt weliswaar vaak af van de gangbare buitenlandse benamingen voor deze problema-

tiek, maar is toch zo aantrekkelijk dat zij steeds weer wordt gehoord. Zo noemen we het gehele complex van historiografische en geschiedfilosofische problemen dikwijls 'theoretische geschiedenis' en wanneer Franse historici spreken van 'histoire totale' dan gebruiken wij liever Romeins terminologie: 'integrale geschiedenis'.

In 1939 bedacht Romein het begrip 'het vergruisde beeld' voor het probleem dat de moderne geschiedschrijving niet meer in staat leek te zijn een beeld van het verleden te ontwerpen dat voor iedereen aanvaardbaar zou zijn. Als oorzaken daarvan zag hij de uit de negentiende eeuw stammende ideologisering van het geschiedbeeld, waarbij iedere levensbeschouwelijke richting een eigen visie op het vaderlands verleden construeerde en koesterde, en daarnaast het proces van verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening. Van dat laatste was vooral de specialisatie een belangrijke oorzaak voor de vergruizing.

Het probleem van de vergruizing van het geschiedbeeld bestaat nog steeds, zij het dat met de toenemende ont-ideologisering van de samenleving de invloed van de levensbeschouwing als specifiek vergruizende factor is afgenomen. Daartegenover staat dat de verwetenschappelijking en met name de specialisatie alleen nog maar groter geworden is en samen met een proces van enorme schaalvergroting doet dit sommigen ver-

onverbidelijke dictatuur te vestigen. Of een gewoon soldaat dat alles voor ogen stond, doet er helaas, historisch beschouwd, niet toe.

Ongetwijfeld valt over specifieke feiten en interpretaties nog wel te redetwisten. Interessanter echter aan dit debat lijkt mij dat in de Historikerstreit een aantal algemeen theoretische problemen van de geschiedbeoefening zeer expliciet naar voren komt en er ook een algemene dimensie aan geeft.

In feite draait het hele debat om de vraag naar nut en functie van de geschiedbeoefening, in de allerruimste zin van het woord, binnen een nationale staat. In de Duitse situatie spitst die vraag zich toe op het probleem hoe een 'fout' verleden te verwerken.

Vrijwel elke interessante vraag met betrekking tot nut en nadeel van de geschiedenis voor het leven komt in dit debat aan de orde. Wat verstaan we onder oorzaak in de geschiedenis en wat onder schuld? Bestaat zoiets als collectieve schuld en zo ja, is die overdraagbaar op volgende generaties? In hoeverre kun je wandaden met elkaar vergelijken en wat betekent het voor de beoordeling van de dader wanneer zij al dan niet

vergelijkbaar zijn? Kunnen alle volkeren en alle perioden uit de wereldgeschiedenis aan dezelfde maat gemeten worden of zijn waarden relatief, zodat je bijvoorbeeld het 'stenen-tijdperk communisme' van Pol Pot niet mag vergelijken met Hitler-Duitsland omdat Duitsland in principe op een hogere trap van beschaving stond? Wat zijn de implicaties van een keuze voor een dergelijk waardenrelativisme dat stelt 'andere beschavingen, andere normen'?

Wie de rol van waarden in de geschiedbeoefening wil bestuderen of illustreren vindt hier ook materiaal te over. De relatie tussen politiek en geschiedbeoefening komt duidelijk naar voren. In hoeverre wordt geschiedenis geschreven 'in opdracht van de tijd' en in hoeverre is een meer waardevrije geschiedschrijving mogelijk. Kan een land leven zonder een eigen historische identiteit en kan zo'n historische identiteit alleen maar een 'positieve' zijn? Of kan een land ook uitstekend functioneren met kennis van een verleden met duidelijke schaduwzijden en dat zonder enige echte schade accepteren? Hoe draag je dergelijke kennis dan zodanig over dat zij in het heden een positieve rol kan vervullen in plaats van alleen maar schuldcomplexen te veroorzaken?

Tot slot

Ik zou nog wel een hele tijd door kunnen gaan met het opwerpen van vragen. Dat zou echter iets onbevredigends hebben, niet omdat ik de bijbehorende antwoorden niet direct erbij verstrek, want definitieve antwoorden zijn er op dergelijke vragen niet, maar omdat zulke vragen eigenlijk alleen in concrete 'case-studies' zinvol bestudeerd kunnen worden.

De 'Historikerstreit' is een zeer fascinerend en aansprekend voorbeeld van een dergelijke 'case-study'. De discussie verloopt wellicht onbevredigend en de discussianten gedragen zich zeker niet altijd vlekkeloos, de problemen die zij aan de orde stellen zijn echter te belangrijk om op basis daarvan genegeerd te worden.

De 'Historikerstreit' verdient ook in het onderwijs aandacht. Niet om weer eens in te gaan op de vraag of Duitsers 'goed' dan wel 'fout' zijn, maar om te discussiëren over de functie en mogelijkheden van kennis van het verleden in het heden.

zuchten dat wij 'voor de chaos' staan in ons vak.

Dit heeft een drietal historici ertoe gebracht een brochure uit te geven over deze problematiek die werd bediscussieerd op een door hen georganiseerde studiedag op 25 mei j.l. Karel Davids, Jan Lucassen en Jan Luiten van Zanden gaven opvallend genoeg ook aan hun brochure een aan Romein ontleend begrip mee: *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon. Een aanzet tot een programma van samenwerking*. Als bijdrage tot de oplossing voor het probleem van de overproductie, de vergruizing of zelfs de verpulvering (in de sociologie waar dezelfde problemen spelen, sprak men eens van de ont-ploffing van een confettifabriek), stellen de drie initiatiefnemers voor, het historisch onderzoek in ons land in ieder geval te concentreren op de Nederlandse geschiedenis en daarbij vooral op het eigene, het bijzondere in ons verleden. Daarmee zou dan een groot deel van het historisch onderzoek richting gegeven kunnen worden en tegelijkertijd zou door deze 'consistente interpretatie vanuit één bepaald gezichtspunt' weer een samenhangender beeld van de Nederlandse geschiedenis gegeven kunnen worden. De bijzonderheid van ons verleden zou op deze wijze de hokjesgeest van de diverse specialismen kunnen doorbreken, waarbij echter niet gedacht wordt

aan een integrale geschiedenis 'waarin alles over alles wordt onthuld'.

Een nieuwe indeling van het verleden

Om duidelijk te maken waaruit dat bijzondere van de Nederlandse geschiedenis bestaat hebben de auteurs gekozen voor een 'achterwaartse interpretatie', waarbij vanuit de twintigste eeuw wordt teruggedeneerd naar de middeleeuwen. Het uitgangspunt is de eigenaardige verzuiling van de Nederlandse samenleving die vanaf het midden van de vorige eeuw gestalte begon te krijgen.

De schrijvers van de brochure delen de Nederlandse geschiedenis in drie tijdvakken in. Zo spreken zij over de periode 1850 tot heden van het *neolithicum* waarin niet zozeer de verzuiling zelf specifiek Nederlands is, maar wel het patroon daarvan en de dominantie van de confessionelen daarin. De verzuiling zou goed kunnen functioneren als bindmiddel van de verschillende specialismen, omdat ze belangrijke politieke aspecten kent, omdat de verzuiling een belangrijke sociale component bevat (bijvoorbeeld rond de vraag in hoeverre de verzuiling een sociale mobiliteit veroorzaakt kan hebben in een samenleving waarin die mobiliteit sinds eeuwen nauwelijks aanwe-

zig was), en tenslotte omdat zij het mogelijk maakt ook de economische kant van de samenleving in ogenschouw te nemen in de vraag welke invloed de verzuiling op de economie heeft gehad door een stabiel sociaal-politiek systeem te creëren.

Deze situatie is echter niet uit het niets voortgekomen. Er was al een 'afwijkende' ontwikkeling gaande in het *mesolithicum*, het tijdvak van de Republiek. Het bijzondere in deze periode was de staatsvorming die in de brochure een wereldwonder wordt genoemd. Daarbij is niet zozeer het bestaan van een republiek als zodanig uniek (vergelijk Zwitserland en Venetië) maar wel het feit dat er geen centralisatie van de macht heeft plaatsgevonden: eerder het omgekeerde is het geval geweest.

Het samenbindend vermogen van dit specifieke element uit onze geschiedenis wordt in de brochure als volgt uit de doeken gedaan. Het feit dat het 'logische' proces van centralisering niet heeft plaatsgevonden komt doordat de feitelijke machthebbers in de Republiek, de regenten, zelf de financiers van het overheidskapitaal waren. Wanneer het in de overheidsfinanciën geïnvesteerde kapitaal maar minstens op niveau bleef en de rente maar werd betaald, hadden zij geen belang bij uitbreiding van dit systeem, mede omdat zij niet gericht waren op een binnenlandse markt, maar op de internationale economie (de stapelmarkt).

DE NEDERLANDSE GESCHIEDENIS
ALS AFWIJKING VAN HET
ALGEMEEN MENSELIJK PATROON

Karel Davids
Jan Lucassen
Jan Luiten van Zanden

Door in dit *mesolithicum* de regentenelite als centrale factor te nemen blijft een integratie van diverse specialismen mogelijk. Vanuit deze invalshoek kunnen zowel staatkundige (de aard van het systeem), sociale (hoe de regenten als sociale groep functioneerden) als economische (wat maakte hun fortuin mogelijk) aspecten van het tijdvak bestudeerd worden.

Vanuit het achterwaartse perspectief moet er echter op gewezen worden dat de basis voor deze uitzonderlijke situatie werd gelegd in het *paleolithicum*, de periode 1350–1580. Hier is het 'Hollands voorsprong' dat de situatie zo uniek maakte, namelijk de omstandigheid dat zich rond 1500 een samenleving had gevormd die én sterk urbaan van karakter was én sterk op export was gericht én in de agrarische sector een zekere graad van specialisatie kende; allemaal kenmerken van een moderne samenleving.

De vraag die hier gesteld moet worden is die naar de samenhang tussen deze omwenteling op economisch gebied en het uiteindelijke losbarsten van de Opstand. Daar aan moet dan natuurlijk de vraag worden gekoppeld naar de oorzaken van deze uitzonderlijke situatie (waarvoor we terug moeten naar de veertiende eeuw).

Geen bijval van de Nederlandse historici

Gezien de grote belangstelling voor de studiedag moet de door de auteurs van de brochure naar voren gebrachte problematiek voor velen herkenbaar zijn geweest. Toch zullen de organisatoren niet vrolijk gestemd huiswaarts zijn gegaan op die 25ste mei. Ondanks de serieuze intentie van het drietal werd er door de uitgenodigde inleiders wat lacherig gereageerd op deze voorzet, vaak ook met ergernis en soms met regelrechte woede. Er werd veel gezegd, maar gediscussieerd werd er nauwelijks.

Wat ging er mis met deze enthousiaste poging meer lijn te brengen in het Nederlands historisch onderzoek?

Voor een groot deel zal dit te wijten zijn aan de frustraties die de Nederlandse historicus heeft opgelopen van een overheid die vanuit een permanente regelzucht en bezuinigingswoede iedere mogelijkheid tot werkelijke bezinning op het vak onmogelijk heeft gemaakt. Vanwaar anders de steekelige opmerkingen van de inleiders J.C.H. Blom, P.W. Klein en W.P. Blockmans over verdergaande coördinatie van het onderzoek? Waarschijnlijk hebben de organisatoren met deze gevoeligheid geen rekening gehouden en de zaak werd er niet beter op toen één van hen de term 'jonge Turken' in de mond nam, waarmee, onterecht, de hele zaak in de richting van een generatieconflict werd gedreven.

Belangrijker is dat er naast dit alles ook inhoudelijke kritiek mogelijk is op de brochure. Die kritiek is in twee categorieën in te delen: een historische en een theoretisch-conceptuele kritiek.

Om met het laatste te beginnen, het lijkt erop alsof de auteurs niet scherp genoeg de consequenties hebben overzien van wat zij neerschreven. Met name P.W. Klein maakte terechte aanmerkingen op het grote aantal aanhalingstekens die hij in de tekst vond. Wanneer men een brochure schrijft waarin het bijzondere van de Nederlandse geschiedenis het centrale gegeven is, waarom dat woord dan tussen aanhalingstekens geschreven? Hetzelfde kan gezegd worden wanneer dat bijvoorbeeld gebeurt bij 'wetmatigheden' en 'determineren'.

Het gaat hier om zulke cruciale issues in de geschiedbeoefening dat men over deze kwesties duidelijk moet zijn en niet zichzelf moet gaan relativiseren.

Een ander probleem is het gemis aan conceptuele scherpte die waarschijnlijk geweten moet worden aan het wat al te snel overnemen van een goed in de mond liggende terminologie zonder voor zichzelf helder de betekenis daarvan vast te leggen. Het is natuurlijk heel aardig om Romein te parafaseren door de Nederlandse geschiedenis een afwijking van het Algemeen Menselijk Patroon te noemen, maar dan moet wel uitkomen dat Romein het oog had op fundamentele verschillen tussen de geschiedenis van het Oosten en die van het Westen (Europa). Is het verschil tussen Nederland en de haar omringende landen werkelijk zo fundamenteel?

Naast de invloed van Romein is nog een andere invloed te ontwaren in de brochure met al even verwarrende gevolgen. Er wordt gesteld dat de 'achterwaartse interpretatie' noodzakelijk is om het verleden met het heden te verbinden, maar er wordt nergens aangetoond dat dit werkelijk zo is. Wanneer

kleio

Marc Bloch zijn regressieve methode aanbeval dan was dat om bij een gebrek aan bronnenmateriaal toch kennis te krijgen van het verleden door juist dat verleden te ontdoen van het heden. Het blijft volstrekt onduidelijk welke kenniswinst wordt geboekt met het door de auteurs bedoelde toepassen van het terugredeneren. Iets dergelijks geldt ook voor het gebruik van de term 'comparatief onderzoek', een term die uitermate belangrijk is bij de vraag of het zinvol is onderzoek te gaan doen naar de uitzonderingen die de Nederlandse geschiedenis laat zien. Marc Bloch wees er al op dat de 'histoire comparée' weliswaar heel belangrijk was, maar ook dat deze 'grande dame' (de term van Lucien Febvre) voorzichtig behandeld dient te worden. En hoewel zij juist in een opzet als deze in het middelpunt dient te staan, wordt zij gebrusqueerd door haar slechts één zinnetje waardig te keuren.

Tenslotte nog iets over de historische kritiek. Helaas wordt niet altijd duidelijk gemaakt waarom dit of dat thema juist zo kenmerkend is voor een bepaalde periode. Het zou aardig zijn wanneer de specialisten over hun eigen periode zouden kunnen aangeven wat als kern bestudeerd zou moeten worden. Dat is er tijdens de studiedag te weinig uitgekomen. Wat betreft de verzuiling werd door E.H. Kossmann bijvoorbeeld terecht de vraag naar voren gebracht

of wij niet al te veel belang hechten aan dit fenomeen. Zijn Amsterdamse collega Blom wees er ook nog op dat de religie als factor in de Nederlandse geschiedenis lijkt te zijn weggevallen.

Deze kritiek valt nog uit te breiden: voor de gehele cultuurgeschiedenis (welke definitie daarvoor ook wordt gekozen) is geen plaats in het voorstel.

Het is te hopen dat zowel de critici als de auteurs het debat voortzetten. Had één van de laatsten niet in een stelling bij zijn proefschrift de klacht geuit dat Geyls adagium over de geschiedenis als discussie zonder eind voor Nederland niet opging?

Geschiedenis en identiteit

Tijdens de studiedag is terloops nog een ander interessant punt ter sprake gekomen dat grote repercussies heeft voor het geschiedenisonderwijs. In zijn toelichting op de brochure wees Karel Davids op de rol van de vaderlandse geschiedenis wanneer het Verenigd Europa een feit zal zijn. Inderdaad is het een belangrijke vraag hoe het gesteld zal zijn met onze nationale identiteit in een dergelijke constellatie. Het gevaar is groot, gezien onze instelling ten opzichte van onze eigen cultuur, dat waar andere landen waarschijnlijk des te sterker

aan hun historisch-culturele identiteit blijven vasthouden (denk aan Frankrijk) Nederland cultureel gezien dreigt te worden opgeheven.

De ironie van de geschiedenis doet ook nu haar werk. Nog geen twintig jaar geleden immers kwam de vaderlandse geschiedenis op school sterk onder druk te staan. De kritiek was dat zij te nationalistisch georiënteerd was en te weinig aandacht schonk aan de buiten-europese geschiedenis. De situatie van de nabije toekomst dwingt ons echter om ons opnieuw af te vragen of het niet mogelijk is een vaderlandse geschiedenis te doceren die aan de ene kant niet eng-nationalistisch is, maar die ons toch te midden van de andere Europese volken een eigen identiteit kan bieden.

Er is op deze plaats geen ruimte om hier verder op in te gaan, maar men kan zich afvragen of een werkwijze als in de brochure, die hier besproken is, geen soulaas zou kunnen bieden. Daarbij zouden we ons kunnen afvragen of we een aantal ontwikkelingen uit ons verleden zouden kunnen laten zien die ons in Europees verband een eigen identiteit geven. Misschien dat Kleio een forum kan zijn voor een dergelijke discussie.

Het CSE-LBO/MAVO 1988 in tabellen

Anneke Rood

Het Cito voert elk jaar een kwantitatieve analyse uit op de door leerlingen gegeven antwoorden. Het doel hiervan is na te gaan hoe goed of slecht het examen als geheel en de vragen daarbinnen hebben gefunctioneerd. In kort bestek zijn hieronder de belangrijkste resultaten van deze analyse weergegeven.

Over zowel het D-examen als het C-examen zijn een aantal gemiddelden berekend. Dat zijn achtereenvolgens het aantal behaalde punten (score), het gemiddelde cijfer en de gemiddelde p-waarde (percentage juiste beantwoordingen, los van de waarde in punten). Deze cijfers staan in tabel 1, met ter vergelijking de waarden van 1987. Voor de volledigheid zijn ook de cesuur en het percentage onvoldoendes weergegeven.

Uit tabel 1 blijkt dat op D-niveau sprake is van een groot verschil in moeilijkheidsgraad (dat wil zeggen: gemiddelde score) tussen 1988 en het jaar ervoor. Doordat de cesuur dit jaar werd bijgesteld, uit dit verschil zich maar zeer ten dele in het percentage onvoldoendes.

Op C-niveau zijn de verschillen tussen '87 en '88 veel kleiner. De score en het gemiddelde cijfer ontlopen elkaar maar weinig, terwijl ook de cesuur op hetzelfde niveau als vorig jaar is vastgesteld. Een opvallend verschil met vorig jaar is het hoge aantal onvoldoendes op C-niveau.

Tabel 2 toont hoe de moeilijkheidsgraad van het examen 'verdeeld' is over de vragen. Daartoe zijn de vragen in drie groepen ingedeeld. De eerste groep bestaat uit items die door minder dan 40 procent juist werden beantwoord; de tweede groep zijn items die door een percentage tussen de 40 en 80 juist werden beantwoord; en de derde groep vragen betreft items die door meer dan 80 procent juist werden beantwoord. In de tabel staat het aantal vragen dat in de respectieve groepen viel in percentages uitgedrukt.

Tabel 1

	D		C	
	1987	1988	1987	1988
max. score	50	50	50	50
gem. score	32	28	27	26
gem. cijfer	6,9	5,7**	5,9	5,5**
gem. p.waarde*	.63	.57	.52	.51
cesuur	25/26	22/23	22/23	22/23
pct. onvoldoendes	18	18,5***	29	35,6***

* De p-waarde is het percentage juiste beantwoordingen

** vóór de cesuurbijstelling

*** na de cesuurbijstelling

Tabel 2

Moeilijkheidsgraad	Aantal vragen in procenten			
	D		C	
	1987	1988	1987	1988
p < 40	2,5	24	20	20
p tussen 40 en 80	72,5	70	70	76
p > 80	25	6	10	4

Deze tabel laat voor het D-niveau zien, dat 1987 veel makkelijke vragen en weinig moeilijke kende, terwijl 1988 juist opvallend veel moeilijke vragen telde en weinig makkelijke. Het gegeven dat de score in 1988 op D-niveau lager was (tabel 1) vindt dus vooral zijn oorzaak in het aantal vragen waar slecht op gescoord werd; en dus niet in het feit dat alle vragen iets moeilijker waren. Voor het C-niveau is het beeld niet alleen constanter ten opzichte van vorig jaar, ook is het aantal vragen in de 'middengroep' hoger (76 procent).

Tabel 3 laat een vergelijking zien tussen de moeilijkheidsgraad van respectievelijk het gesloten deel van het examen, het open deel, het hele examen en de drie afzonderlijke onderdelen.

Tabel 3

Onderdelen	gem. p. waarde	
	D 1988	C 1988
gesloten deel	.55	.54
open deel	.59	.44
hele examen	.57	.51
Ned. Indië-deel	.55	.48
Brits-Indië-deel	.56	.60
Algerije-deel	.59	.47

In deze tabel valt onder C het verschil in p-waarde op tussen het gesloten en het open deel. De lage p-waarde van het open deel blijkt vooral door de zeer lage p-waarde van vraag 40 beïnvloed te zijn. En de p-waarde van het Brits-Indië deel blijkt relatief hoog te zijn. Bij D zijn weinig onderlinge verschillen te zien. De moeilijkheidsgraad van D blijkt evenwichtiger gespreid te zijn over de verschillende onderdelen; tenminste, waar het gemiddelden betreft.

Tabel 4 laat een vergelijking zien tussen de gemiddelde p-waarde van de overlapvragen en de niveau-specifieke vragen.

Tabel 4

	D 1988	C 1988
gem. p-waarde overlapvragen	.59	.48
gem. p. waarde niveau specifieke vragen	.52	.53

Hieruit blijkt dat de p-waarde bij D en C bij de overlapvragen respectievelijk hoger en lager ligt dan bij de niveau-specifieke vragen, hetgeen uiteraard de bedoeling is. Toch was het niveau-verschil tussen D en C klein. Het C-specifieke gedeelte, dat immers 70 procent uitmaakt van het hele examen, had dus makkelijker moeten zijn terwille van een groter niveauverschil.

Algemene opmerkingen

Uit de toets- en itemanalyse bleek dat de vragen met twee (of drie) uitspraken in het algemeen slecht gediscrimineerd hebben tussen goede en slechte leerlingen. Dit vraagtype is dus niet zonder meer moeilijk te noemen maar wel toets-technisch problematisch. Met name de vragen D3, 26 en 27 en C11 en 13 bleken een erg lage discriminatiewaarde te hebben.

Reacties

De reactie in Kleio 1988/6 van Klok en Timmermans gaf blijk van groot ongenoegen. Dit commentaar was onmiskenbaar negatief maar weinig specifiek. Individuele reacties van docenten of sectiegebonden reacties zijn dit jaar in vergelijking met vorig jaar minder binnengekomen. En die kunnen, vooral als het commentaar op afzonderlijke vragen betreft, een welkome aanvulling op het cijfermateriaal uit de toets- en itemanalyse betekenen.

Uit het cijfermateriaal alleen al blijkt dat aan de examens mankementen kleefden, maar dat materiaal geeft geen aanleiding

tot een onverkort negatief oordeel. Van vraag D28 (C26) is terecht opgemerkt dat hij een onjuistheid bevatte. Al gaf de item-analyse hier geen duidelijke aanleiding toe, toch is dit gegeven betrokken bij de vaststelling van de cesuur.

Tenslotte

Voor zover toch kritisch commentaar van de kant van een individuele leraar of van een sectie de examenconstructeurs heeft

bereikt: dank daarvoor. Het is het prettigste om examens op te stellen in wisselwerking met de gebruikers en zodoende naar verbetering te streven.

Ideetje misschien...?

Voortbordurend op veldwerk en geschiedenis (zie VGN en Orvelte in 1985) en een vorig jaar op onze school uitgevoerd experimenteel project over lokaal veldwerk, was er dit jaar het idee om onze leerlingen zich aan de bron te laten laven i.c. lokatie Orvelte. Omdat Orvelte overvol bleek te zijn werden we verwezen naar een brandnieuw, particulier veldwerkcentrum gelegen in Heien Boeicop midden in de Vijf Herenlanden. Een zeer landelijke lokatie dus en gevestigd in een rustieke boerderij met historie. De eigenaar, Geert Griethuizen, is al enige tijd bezig met de verbouwing van zijn boerderij tot veldwerkcentrum en gezien onze laatste informatie zal het centrum in september 1988 officieel geopend worden.

Het centrum is ideaal gelegen voor historisch veldwerk, maar ook biologen (natuurreservaten) en geografen kunnen er uitstekend terecht. In de directe omgeving vindt men al als bijzonder historisch moment de Nieuwe Hollandse Waterlinie, iets verder fietsend komt men in Gorkum, Leerdam, Vianen, Ameide, Culemborg en Asperen. Stuk voor stuk stadjes waar de leerlingen via veldwerk volop aan hun trekken kunnen komen of je nu het recente verleden of de middeleeuwen als uitgangspunt neemt voor een project.

In de week dat onze leerlingen er vertoeften, zijn 4 groepen uitgebreid bezig geweest met historische projecten in Vianen, Gorkum, Leerdam en Culemborg. Een groep hield zich biologisch bezig met inventarisatie van vogels in een natuurreservaat en observatie van hun gedrag. Een zesde groep was aardrijkskundig in de weer met de uiterwaarden langs de Lek.

Het veldwerkcentrum kan zo'n 30 leerlingen onderdak bieden. Het is qua accommodatie eenvoudig gehouden, beschikt over een prima kok en straalt efficiency en deskundigheid uit. Van harte aanbevolen voor scholen die een week veldwerk voor de leerlingen aanbieden als bijvoorbeeld alternatief voor buitenlandse reizen.

Voor wat betreft ons vak geschiedenis hebben we de leerlingen extra gemotiveerd door de door de groepen vervaardigde werkstukken, na bewerking door ons en bundeling, als examenstuk te accepteren.

Thea Roodhuyzen-van Breda Vriesman

Met de VGN naar China

Van 16 juli tot 12 augustus trokken 22 VGN-leden door China onder leiding van Jan Schipper, verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de HMN, die deze studiereis had georganiseerd in samenwerking met de Vriendschapsvereniging Nederland China. Voldaan en vele ervaringen rijker keerde men terug.

Sjouk van Ernst en Peter Hoek vertellen iets van de overvloed aan indrukken van het China van alledag opgedaan tijdens deze onvergetelijke reis.

Bamboe is in de Chinese poëzie en beeldende kunst een belangrijk motief. In Xian, beginpunt van de Zijderoute, zagen wij een op steen gebeitelde bamboe-tak, die bij nader inzien een gekalligrafeerd gedicht bleek te zijn: natuurbeschouwing en schrijfkunst liepen in elkaar over.

De bamboe zegt:

'Ik ben je niet dankbaar voor je vriendelijkheid, mijn heer, Lentegod.

Toch kan ik hier trots staan temidden van de prachtige bloemen in bloei.

Sommigen mogen mijn kleurloosheid beklagen, maar kom in de winter naar me kijken: ik ben altijd groen.'

(de hier opgenomen tekening is niet het bamboe-gedicht uit Xian, dat moeilijk te fotograferen bleek, maar een tekening van Li Shan, 18e eeuw).

Chinareis

1. Hongkong
2. Hangzhou
3. Suzhou
4. Shanghai
5. Beijing
6. Xi'an
7. Kunming
8. Guilin
9. Guangzhou
10. Macao

• Het straatbeeld

Wie China bezoekt en weet van 'de Grote Sprong Voorwaarts' en 'de Culturele Revolutie' houdt zijn hart vast. Het eerste wat dan opvalt is dat de grijze, groene en blauwe uniforme pakken plaats hebben gemaakt voor allerlei soorten fleurige kledij die zelfs aan mode onderhevig lijkt. Veel van deze veelal goedkope nylon kleding wordt op vrijmarkten verkocht. Menige vrouw is kennelijk zo blij met haar nieuw verworven vrijheden dat ze bij 35°C in de schaduw naar nylon kousen tot net over de knie nog draagt. Ter afkoeling eet ze dan een schijf watermeloen of een perzik, vruchten die deze zomer in overvloed te koop waren. Een slok uit de alom tegenwoordige theebeker met deksel werkt net zo verfrissend. Het enig kind loopt er met z'n broek zonder kruis ook koel bij. Tot het twee jaar is zorgt oma voor de kleine en daarna gaat het naar de crèche, want het is vanzelfsprekend dat de ouders beide werken. Om in het levensonderhoud te voorzien is dat ook wel nodig, hoewel de woonlasten voor het door bemiddeling van de fabriek of het straat-

comité verkregen huis niet hoog zijn. Op bepaalde levensmiddelen zoals rijst zit staatssubsidie zodat de prijs al jaren gelijk is, maar wie wil er tegenwoordig geen eigen polshorloge, TV en koelkast?

Een fiets hoort in China tot de eerste levensbehoeften en is een transportmiddel waarmee werkelijk alles vervoerd kan worden: in een 'zijspan' zet je op een krukje opa met baby, op de bagagedrager kun je niet alleen een pluche driezitbank maar bijvoorbeeld ook zes grote biggen in manden vervoeren. Vreemd genoeg is het ten strengste verboden op je lamploze fiets iemand op de bagagedrager te vervoeren. Wanneer je toch in overtreding bent, loop je grote kans beboet te worden door een gepensioneerde die op straat (of in een warenhuis bijvoorbeeld) toezicht houdt en overtreders terugfluit. Een aardige tijdspassing en een leuke bijverdienste, als je als senioren niet liever in het park gaat zitten met vrienden om de zangkunsten van elkaars vogeltjes te beluisteren, te kaarten of mahjong te spelen.

kleio

nummer 7/88
pagina's 28 en 29

De sociale controle is natuurlijk groot in een land waar men zo dicht op elkaar moet wonen en als je verliefd bent is dat zeker een probleem, maar handje vasthouden mag tegenwoordig en in vele grote steden (minstens 1 miljoen inwoners) zijn er disco's en uit winkels schalt Chinese popmuziek. Lang leve de cocacola-cultuur?

• Vrije-tijds-besteding en toerisme

Populair zijn oorden als Hangzhou's West Lake, maar ook de Grote Muur en de Verboden Stad in Beijing; het terracottaleger in Xi'an worden door drommen Chinezen bezocht. De snel toenemende stroom binnen- en buitenlandse toeristen zorgt wel voor gigantische transportproblemen en de bussen en treinen zijn dan ook overvol. De Chinese luchtvaartmaatschappij CAAC heeft als bijnaam 'Chinese Airlines Always Cancelled'. Maar wat wil je ook als er gevlogen wordt met Russische toestellen die – naar men zegt – 'beter bestand zijn tegen de Siberische kou dan tegen de hitte in China'.

Een 'bedevaart' naar bijvoorbeeld de plek waar het eerste nationale congres van de Chinese Communistische Partij in 1921 gehouden werd, kan natuurlijk ook en dan valt weer op hoe keurig het resterende erfgoed nu onderhouden wordt. Veel zaken die tijdens de 'Culturele Revolutie' vernietigd werden, worden weer opgebouwd.

• Religie

Een geloof mag je weer openlijk belijden en minderheden worden op allerlei manieren gesteund. Zij mogen bijvoorbeeld meer kinderen hebben als de groep dreigt uit te sterven. Sommige moslims krijgen staatssubsidie om op bedevaart naar Mekka te gaan. Allerlei oude en veelal religieus getinte gewoonten spelen nu nog een grote rol in het dagelijks leven. De aan het Taoïsme ontleende taijiquan, die velen 's ochtends vroeg in de open lucht beoefenen, en de symboli-

sche waarde van getallen en kleuren kent een ieder. Op 8-8-'88 om 18 over 8 geboren te worden was een prachtig moment, zeker in het jaar van de draak (het symbool van de keizer). De Chinese TV zendt een vrij statische maar uitgebreide serie uit over het leven van de laatste keizer Pu Yi, maar in de bioscoop kan men sinds kort ook Bertolucci's film gaan zien en men staat er uren voor in de rij.

• Nadelige tendenzen

De toenemende vrijheid en verwesterlijking in China zijn niet te stuiten en leveren veel positieve zaken op, maar creëren ook nieuwe problemen. Ondanks verplichte boomplantingen voor iedere Chinees boven de 11 jaar en een grote voorliefde voor groene potplanten in tuin of op balkon neemt de milieuvervuiling razendsnel toe door de in-

dustrie en het verkeer. In Shanghai zijn al 3.000 privé-auto's en in Guangzhou rijdt menig een op een motor of brommer.

In winkel of fabriek is het hard werken onder veelal '19e eeuwse' omstandigheden, maar even een dutje doen kan best en het gehele leef- en werktempo ligt toch een stuk lager dan bij ons.

Het verhogen van de efficiëntie in bedrijven zal er voor zorgen dat er niet meer voor iedereen een baan te vinden is en werkloosheid dreigt dan ook voor steeds meer Chinezen.

Meer en meer bedrijven gaan over op contractarbeid en dat heeft tot gevolg dat werknemers hun woonplaats met het daaraan gekoppelde zekerhedenpakket verlaten en slechts tijdelijk in dienst van een bedrijf treden. Wanneer ze dan ziek of arbeidsongeschikt worden, vallen ze tussen wal en schip en is niemand voor hen verantwoordelijk. De ijzeren rijstkom dreigt dus toch te barsten.

Kortom, China is een Derde Wereldland met een redelijk gevoede en verzorgde bevolking. Het is volop in beweging en het is interessant te volgen in welke richting China zich zal ontwikkelen en hoe dit land de problemen het hoofd zal weten te bieden. Hoe dan ook, de Chinezen zijn als bamboestengels, ze buigen wel maar barsten nooit. Wie veel meer over dit fascinerende land te weten wil komen maar niet in de gelegenheid is het te bezoeken, kan zijn honger naar kennis heel goed stillen met de tientallen publikaties die op het ogenblik over China verschijnen. In het bijzonder de vertaalde hedendaagse Chinese literatuur is zeer aan te raden wanneer u een indruk van het leven van alledag wilt krijgen.

Chinees eten met stokjes ging de VGN-leden goed af.

Boek van de maand

Gertjan de Groot bespreekt

J.L. van Zanden, *De industrialisatie in Amsterdam 1825–1914*. Octavo, Bergen (NH) 1987, 159 blz., prijs f 29,90.

A.J.W. Camijn, *Een eeuw vol bedrijvigheid. De industrialisatie van Nederland, 1814–1914*. Veen, Utrecht/Antwerpen 1987, 144 blz., prijs f 39,50.

*'De Nederlandse natie was apathisch, overal heersten flauwheid en dorheid. Ieder bedrijf had zijn vaste kring afnemers. Men adverteerde alleen als er iets concreets te melden was, een prijsverlaging of de aankomst van een partij nieuwe goederen. Onder de firmaam schreef men dan "van ouds bekend" – een beter aanbeveling scheen niet te bestaan. Als oom Stastok wachtte men de komst van klanten af. Gebrek aan initiatief en ondernemerslust vierde hoogtij. Rentenieren werd aangemoedigd en leeglopen tot een gedwongen noodzakelijkheid gemaakt.'*¹

De late industrialisatie van Nederland was voornamelijk te wijten aan het ontbreken van de juiste kapitalistische geest bij de ondernemers. Dit beeld werd voor het laatst met kracht naar voren gebracht in I.J. Bruggmans *Paardenkracht en mensenmacht* uit 1961. Deze visie is sindsdien steeds meer bekritiseerd. Van Dillen wees er in zijn posthuum verschenen *Van Rijkdom en regenten* uit 1970 al op dat de berustende houding van de ondernemers op haar beurt verklaard moest worden. Hij zocht de oorzaken hiervoor in de slechte economische omstandigheden waarin Nederland verkeerde sinds de instorting van de 18e eeuwse stapelmarkt.

Toch is het vooral Rostows boekje *De vijf fasen van economische groei* uit 1963 geweest dat het historisch onderzoek naar de industrialisatie van Nederland in gang zette. Het schematisch model van Rostow daagde uit tot een toetsing aan de realiteit.

De Jonge heeft met zijn boek *De industrialisatie van Nederland tussen 1850 en 1914* (1968) pioniersarbeid verricht op dit grotendeels onontgonnen terrein. Rostows derde fase, die van de industriële take-off situeerde hij in Nederland tussen 1890 en 1910. In die periode steeg het percentage investeringen van vijf naar tien procent van het Nationaal Inkomen. De Jonge constateerde dat zowel de katoen- als de metaalindustrie in deze periode snel groeiden, maar geen trekpaarden van de economie werden omdat ze daar de benodigde uitstraling voor misten. De Jonge sprak dan ook liever over een evenwichtige groei van de verschillende

economische sectoren.

Vreemd genoeg weet ook De Jonge de late industrialisatie van Nederland aan het gebrek aan durf en ondernemingslust bij de fabrikanten. Hij wees daarnaast op de grote regionale verschillen in de economische ontwikkeling van Nederland. Tussen slechts enkele tientallen kilometers van elkaar liggende gebieden bestonden enorme prijsverschillen waar het grondstoffen en kosten van levensonderhoud betrof. Vooral het slechte transportsysteem lag hieraan ten grondslag. Het gevolg van deze constatering was dat het zoeken naar een nationale verklaring voor Nederlands povere prestaties op het gebied van de industrialisatie haar waarde verloor. Per regio kon het uitblijven van mechanisatie verschillende – zelfs tegenstrijdige oorzaken hebben.

Griffiths en Bos hebben eerder getracht deze regionale aanpak uit te werken.² Ook het hier besproken boek van Van Zanden is hiervan een voorbeeld.

Het onderzoek van De Jonge was voor economisch historici als Mokyr, Griffiths en De Meere aanleiding om in de eerste helft van de negentiende eeuw naar oorzaken van de late industrialisatie te zoeken.³ Deze werden dan eerder in de sfeer van de economie dan van de psychologie gezocht. Recentelijk zijn er weer twee pogingen aan de vele voorgenoemde toegevoegd. Camijn zet in zijn overzicht *Een eeuw vol bedrijvigheid* alle literatuur die de afgelopen jaren op dit gebied verschenen is nog eens op een rijtje. Van Zanden doet in zijn *Industrialisatie in Amsterdam 1825–1914* een poging om op lokaal niveau de factoren die van belang zijn voor de industrialisatie te wegen.

Van deze twee boeken is het laatste de origineelste. Volgens beide auteurs is er sprake van industrialisatie als de productie op gemechaniseerde wijze plaats vindt en de ambachtelijke werkwijze daardoor steeds verder verdrongen wordt. Volgens Van Zanden moet het gemechaniseerde grootbedrijf minstens twintig werknemers tellen.

Industriële structuren

Van Zanden verbaast zich dat Nederland met: zijn hoge inkomens, omvangrijke en goed geschoolde arbeidersbevolking, hoge sterke urbanisatiegraad, gespecialiseerde landbouw, goede infrastructuur en overvloed aan kapitaal toch pas zo laat industrialiseerde.

Het industrialisatieproces in Amsterdam laat zich het best beschrijven als een opeenvolging van drie industriële structuren. In de periode tussen 1825 en 1855 vond de industriële groei in de kapitaalsintensieve sectoren rondom de expanderende stapelmarkt plaats. Het duidelijkste voorbeeld

kleio

hiervan is de oprichting van de Koninklijke Fabriek van stoom en andere werktuigen van Paul van Vlissingen in 1827, die in deze periode uitgroeide tot een grootbedrijf met 1600 arbeiders. Suikerraffinaderijen en rijstpellerijen floreerden onder het cultuurstelsel. Ze mechaniseerden in snel tempo en Paul van Vlissingen leverde de stoommachines.

Deze eerste industrialisatiefase werd afgebroken doordat de koloniale politiek wijzigde. De suikerraffinaderijen raakten door het gemis aan exportsubsidies in een langdurige crisis en de rijstpellerijen verdwenen bijna geheel van het Amsterdamse toneel. De machinenijverheid kon andere bedrijfstakken niet voor haar machines interesseren en stagneerde. Ondernemers uit de consumptie-industrieën, die in de tweede periode wél floreerden, betrokken hun machines liever uit het buitenland.

Terecht stelt Van Zanden zich de vraag waarom de machinenijverheid na een leerperiode van dertig jaar nog steeds niet in staat was met het buitenland te concurreren. Hij zoekt de oorzaak hiervoor in onvoldoende specialisatie binnen deze bedrijfstak. Er waren vele kleine deelmarkten en 'men was niet in staat op een van de deelmarkten door massaproductie schaalvoordeel te bereiken en werkelijk goedkoop te produceren'.⁴ Zelfs grofsmeden wisten af en toe door te dringen op de markt voor stoommachines.

Deze periode van breedte-groei werd dan ook niet gevolgd door een van diepte-groei, maar afgebroken en pas dertig jaar later weer voortgezet. Toch had het volgens Van Zanden best anders kunnen lopen als in de eerste periode de binnenlandse markt sterk was gegroeid of als Nederlandse ondernemers spoorwegen hadden aangelegd. Dan had de groeispurt al eerder dan 1890 plaats gevonden.⁵

De tweede periode van 1855 tot 1885 was er eigenlijk één van stagnatie want er ontstonden geen grootschalige en gemechaniseerde bedrijven. Van Zanden begint nu vreemd genoeg opeens veel nadruk te leggen op de kwalitatieve veranderingen zoals de modernisering van de arbeids- en concurrentieverhoudingen. Maar uitgaande van zijn eigen strakke definitie industrialiseerde Amsterdam in deze periode eigenlijk niet. Van Zandens trekpaard (de machinenijverheid) bleef op stal. De conjuncturele opleving in de jaren zeventig was dan ook grotendeels gesitueerd in consumptie-industrieën als de diamant en de huizenbouw.

In de derde periode vanaf halverwege de jaren tachtig tot de Eerste Wereldoorlog was er van een tweeledige industriële structuur sprake. Er waren naast kapitaalintensieve bedrijven in de suikerraffinade, bierbrouwerij, gasfabrieken, scheepsbouw en machinenijverheid, tal van arbeidsintensieve bedrijven in het kleinbedrijf. Nu konden wel opdrachten van de spoorwegmaatschappijen binnengehaald worden en specialisatie en schaalvoordelen waren nu binnen handbereik.

Naast deze grootschalige machinenijverheid wisten vele kleine smederijen zich nog een tijdlang te handhaven. Deze laatste trof 'het lot van het ambachtelijke kleinbedrijf in een periode van industrialisatie. Markt na markt werd door het industrieel grootbedrijf overgenomen'.⁶ Het kleinbedrijf was dan ook gedwongen zijn toevlucht te zoeken in lage lonen. Soms waren arbeiders door de oprichting van vakbonden toch in staat hun lonen hoog te houden. Waaraan het lag dat deze 'kartels van arbeidskracht' niet in alle kleinschalige bedrijfstakken ontstonden verklaart Van Zanden helaas niet. Het kleinbedrijf moest op de lange duur het onderspit delven. Want weliswaar werd op de lonen van de arbeiders bekibbeld, maar kredieten waren moeilijk te krijgen.

Het boeiende van Van Zandens analyse is evenwel dat hij het ontstaan van een tweeledige industriële structuur allerminst als voor de hand liggend beschouwd.⁷ Hij geeft aan dat dit alleen kon gebeuren omdat de kleine en middelgrote bedrijven juist in deze periode konden overschakelen op goedkope gas/elektromotoren.

Bedrijvigheid alom

Camijns boek is veel minder analytisch en alhoewel het bol staat van de nuttige informatie en een veel breder terrein bestrijkt maakt het geheel een nogal onsamenhangende indruk. Zo constateert Camijn dat het ambachtelijk kleinbedrijf, dat voor de lokale markt produceerde, tot 1850 overheerste. Hierop waren slechts enkele uitzonderingen zoals de aardewerkfabriek van

Regout in Maastricht en de machinefabrieken van Paul van Vlissingen in Amsterdam en Stork in Hengelo.

Op de vraag waarom de ene machinefabriek (Stork) wel en de andere (Paul van Vlissingen) geen blijvende groei doormaakte geeft Camijn geen antwoord. Een mijns inziens gemiste kans. Volgens Van Zanden kon de laatste zich niet op één marktsegment richten terwijl de eerste deze kans wel had door zich uitsluitend toe te leggen op bouw van machines voor de zich snel uitbreidende textielindustrie.

Camijn signaleert de groei en industrialisatie van consumptie-industrieën als sigaren, textiel, aardewerk, margarine en leer in de tweede periode van Van Zanden, maar geeft hiervoor geen verklaring. Het roept dan ook de vraag op of een nationaal onderzoek op basis van de bronnen die Van Zanden voor

J. L. van Zanden

De industrialisatie in Amsterdam

1825-1914

Amsterdam gebruikt niet vruchtbaarder zou zijn dan het samenrapen van gegevens uit gedenkboeken en bedrijfsgeschiedenissen zoals Camijn doet. Door zijn aanpak ontstaat het beeld dat gedurende de negentiende eeuw overal bedrijvigheid heerste en dat brengt het antwoord op de vraag naar oorzaak van de late industrialisatie van Nederland niet veel dichterbij.

Evenwichtige groei

Camijns conclusies zijn dan ook niet schokkend of nieuw. Hij meent in navolging van De Jonge en Griffiths dat de industriële revolutie in Nederland na 1895 begon. 'Realistischer is echter te spreken van een gebalanceerde industriële ontwikkeling met een aanzienlijke versnelling van 1895'.⁸

Van Zanden is wat dat betreft origineler. Hij acht het niet zinvol om te spreken over *het* begin van de 'industriële revolutie', daar er volgens hem eerder sprake is van een opeenvolging van verschillende industriële structuren. Hij zet zich dan ook af tegen het idee van evenwichtige groei zoals dat eerder naar voren is gebracht door De Jonge en Griffiths. *'De ontwikkeling van de nijverheid werd immers juist gekenmerkt door discontinuïteiten in de tijd en zeer uiteenlopende groeitempi tussen bedrijfstakken. Dis discontinuë en onevenwichtige karakter verklaart voor een deel het feit dat in de historische literatuur gesproken wordt over een industrialisatie die traag op gang kwam en/of relatief laat startte.'*⁹

Oorzaken

De vraag waarom Nederland zoveel later industrialiseerde dan Engeland ondanks tal van gunstige voorwaarden wordt door Camijn ook op traditionele wijze beantwoord. Hij verwerpt weliswaar de psychische verklaring als zou het vooral aan de mentale gesteldheid van de 19de-eeuwse ondernemer te wijten zijn geweest. Maar hij komt niet veel verder dan dat de ondernemerslust getemperd werd door hoge belastingen en lonen, het gebrek aan grondstoffen en onvrijheden.¹⁰ Helaas werkt hij deze beperkingen niet verder uit, zodat het relatieve gewicht van deze factoren zich moeilijk meten laat.

Van Zanden onderschrijft dat de trage industrialisatie te wijten was aan economische omstandigheden; een ongunstige kostenstructuur (hoge lonen en hoge grondstoffenprijzen) en gefragmenteerde, vaak stagnerende afzetmarkten. Maar hij graaft dieper door wortels van deze ongunstige economische omstandigheden bloot te leggen. Deze waren namelijk de politieke en economische erfenis van de 18e eeuwse Republiek. Het machtsvenwicht van op de wereldmarkt gerichte kooplieden en regenten, maakte dat de ontwikkeling van de binnenlandse markt verwaarloosd werd. Interne handelsbarrières bleven bestaan, zodat de markt sterk gefragmenteerd bleef, en de binnenlandse koopkracht bleef onderontwikkeld door de hoge accijnsen. Pas in de periode tussen 1795 en 1866 werd deze erfenis opgeruimd. In deze periode werd zowel de enorme overheidsschuld opgeruimd als de infrastructurele basis voor de industrialisatie gelegd. Dat tegelijkertijd de drukkende plaatselijke accijnsen werden afgeschaft was te danken aan het uiterst lucratieve Cultuurstelsel. De eerste aanzetten tot industrialisatie zoals die in het eerste kwart van de negentiende eeuw in Amsterdam, waren dan ook tot mislukken gedoemd door het ontbreken van een homogene binnenlandse markt.¹¹

Van Zanden legt met zijn verklaring het primaat bij de politiek. Een ruimhartige geste van een economisch historicus die menig traditioneel historicus goed zal doen.

Noten

1. Camijn, p. 13.
2. R.W.J.M. Bos, 'Factorprijzen, technologie en marktstructuur; de groei van de Nederlandse volkshuishouding 1815-1914', in: *AAG-Bijdragen*, 22 (1979) en R.T. Griffiths, *Industrial retardation in the Netherlands 1830-1850*, Den Haag 1979, p. 39-84.
3. J. Mokyr, *Industrialisation in the Low Countries 1795-1850*, Yale 1974.
R.T. Griffiths, *Industrial retardation in the Netherlands 1830-1850*, Den Haag 1979.
J.M.M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw*, Den Haag 1982.
4. Van Zanden, p. 38.
5. Van Zanden, p. 116.
6. Van Zanden, p. 62.
7. Van Zanden, p. 68.
8. Camijn, p. 132.
9. Van Zanden, p. 126.
10. Camijn, p. 132.
11. Van Zanden, p. 116-123.

RECENSIES

In 't kort

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen, worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt later besproken in 'Recensies'.

In 1985 verscheen, onder redactie van M.W. Heslinga e.a. de fraai verzorgde atlas *Nederland in kaarten* (f 125,—). Hierin werd ruim aandacht besteed aan een overzicht van vier eeuwen cartografie in ons land. Uitgeverij Zomer en Keuning in Ede kwam onlangs met een opvolger die verscheen onder de titel *Amsterdam in kaarten*. De samenstellers, W.F. Heinemeyer en M.F. Wagenaar, laten aan de hand van vijftig kleurenreproducties de veranderingen zien die sinds de middeleeuwen in onze hoofdstad hebben plaatsgevonden. De prijs van dit kaartenboek bedraagt f 149,—.

M. Maaskant-Kleibrink is de auteur van *Griekse archeologie*, de eerste in een serie bij Wolters/Forsten uit te brengen boeken over de Griekse en Italische archeologie en oude kunst. Dit deel behandelt de beschaving van de Mykeners en die van de geometrische periode (de Vroege IJzertijd), prijs: f 38,—.

Bij Dekker en Van de Vegt in Nijmegen verscheen *De heiligenverering*, een bundel opstellen onder redactie van A. Hilhorst. Zeventien specialisten — classici, kunsthistorici en theologen — belichten elk een aspect van de heiligenlevens en heiligenverering in de eerste eeuwen van het christendom, f 29,50.

De zondag van Bouvines is de nieuwste titel van de Franse historicus Georges Duby. In dit boek staat voor hem de vraag centraal hoe de middeleeuwers het krijgsbedrijf beleefden en welke plaats oorlog en vrede in de middeleeuwse samenleving innamen. De veldslag die op 27 juli 1214 plaats vond bij Bouvines vormt voor Duby slechts een aanleiding. Het boek verscheen bij uitgeverij AGON en kost f 39,90.

Over politiek en natuurwetenschap gaat het boek van Horst Stern *Man uit Apulië*, waarin hij het leven van Frederik II beschrijft. Deze opmerkelijke vorst was auteur van dierenboeken, vogelkenner, natuurwetenschappelijk onderzoeker en politicus. Velen zagen deze 'verbijstering van de wereld' als wegbereider van de Italiaanse renaissance. Agathon f 39,90.

Hoe deze opmerkelijke culturele bloei in de 15e en 16e eeuw in de stadstaten van het Italiaanse schiereiland kon ontstaan, komt naar voren in *De Italiaanse renaissance* van Peter Burke. Door zich te richten op de 'creatieve elite', een groep van circa 600 kunstenaars en schrijvers, hoopte hij deze vraag te kunnen beantwoorden. AGON is de uitgever. Prijs f 39,90.

Over het beroep van schilder en sociale verhoudingen in de periode 1250–1600 schreef Bram Kempers *Kunst, macht en mecenaat*. Hij gaat daarbij op zoek naar de relatie tussen kunstenaars en opdrachtgevers. Verder probeert hij te achterhalen in hoeverre de speelruimte tussen beide groepen van belang is geweest voor de kunst van de renaissance. De Arbeiderspers gaf het boek uit f 45,—.

Sandra de Vries schreef *De lucht ingevlogen, de hemel ingeprezen* over de eerbewijzen voor J.C.J. van Speyk. Na een korte schets van de tijdsomstandigheden en het leven van Van Speyk volgt zij aan de hand van archivalia het ontstaan van een aantal eerbewijzen zoals het nationale monument in Egmond aan Zee, het praalgraf in de Nieuwe Kerk en de vele schilderijen, gedichten en toneelstukken die aan hem zijn opgedragen. Joh. Enschedé in Haarlem gaf het boek uit. Prijs f 34,50.

Vroomheid op de Oudezijds verschijnt ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van Museum Amstelkring in de beroemdste Amsterdamse schuilkerk, Ons' Lieve Heer op Solder. Naast deze kerk wordt ook aandacht besteed aan de beide Nicolaaskerken op de Oudezijds Voorburgwal: de Oude Kerk en de Sint Nicolaaskerk. Dit boek, onder redactie van J.J.B.M.M. Sterk, verscheen bij de Bataafsche Leeuw en kost f 29,90.

P. Lourens en J. Lucassen zijn de auteurs van *Lipsker op de Groninger tichelwerken* over de 800-jarige geschiedenis van de Groninger steenindustrie en de plaats daarin van de Lipper trekarbeiders; over hun komst, de consolidatie van hun positie in de 18e eeuw en de groei van hun monopolie in de 19e eeuw gaat deze door Wolters-Noordhoff/Forsten verzorgde uitgave, f 39,50.

J. Buitenkamp liet bij uitgeverij De Haan *Geschiedenis van de Tweede wereldoorlog* verschijnen. Het kwam uit in de serie 'De Haan geschiedenis en cultuur paperbacks' die zich vooral richt op jeugdige lezers. De prijs bedraagt f 19,90. Over de omstreken hulporganisatie in herrijzend Nederland gaat de uitgave *Nederlands Volksherstel, 1944–1947* van R. Neij en E.V. Huetting. Zij belichten de structuur en de activiteiten die werden ontwikkeld door de hulporganisatie die in 1948 werd opgevolgd door de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk. Lemma-uitgeverij gaf het boek uit, f 24,50.

Het vermoorde land is de titel van het dagboek dat Jan Brouwer bijhield tijdens zijn onderduikperiode in Bandoeng. Het was Dr. L. de Jong die het boek omschreef als 'het meest belangrijke ego-document dat uit de gehele periode van de Japanse bezetting bewaard is gebleven'. Het verscheen bij uitgeverij Van Wijnen in Franeker en kost f 52,50. Over de periode die daarop volgde gaat *Een stem uit het veld* van R. Smulders die in 1946 als tweede luitenant der Huzaren vertrok naar Indië. Daar was hij pelotons-commandant en ritmeester van generaal Spoor, commandant van het leger in Indië. Na de plotselinge dood van generaal Spoor keerde Smulders terug naar Nederland. Veertig jaar later verschenen zijn herinneringen bij de Bataafsche Leeuw, f 19,50.

Ewald Vanvugt schreef de afgelopen tijd verschillende artikelen over veronachtzaamde aspecten van ons koloniale verleden. In de Knipscheer heeft deze Volkskrant-artikelen gebundeld en uitgegeven onder de titel *Het dubbele gezicht van de koloniaal*. Vanvugt wil hiermee een aanzet geven tot een frisse kijk en een niet-beladen discussie over de koloniale tijd. Prijs f 27,50.

Kees Torreman

STEDEN EN HUN VERLEDEN

Maurits van Rooijen (red.), *Steden en hun verleden*. Teleac, Utrecht 1988, prijs f 59,50. *Wandelen door twaalf steden*. Teleac, Utrecht 1988, prijs f 19,50.

Prijs voor beide boeken samen f 75,-. De boeken zijn zowel te verkrijgen in de boekhandel als te bestellen bij de Teleac door het overmaken van het betreffende bedrag op postgirorekening 54.42.32 t.n.v. Teleac Utrecht onder vermelding van de gewenste titel(s).

Nederland is een stedenland. Iedere plaats van betekenis heeft dan ook een overzicht van haar verleden. Maar een modern overzicht ontbreekt: het magistrale boek van Brugmans en Peters, *De Oud-Nederlandse Steden*, met zijn drie klooeke delen is bijna 80 jaar oud en verouderd. De stedenbouwkundige en bouwhistorische uiteenzettingen over de Nederlandse steden in de Middeleeuwen van Fockema Andreae en Ter Kuile zijn ook al weer zo'n 40 jaar geleden verschenen. En tenslotte zijn de verschillende hoofdstukken in de *Algemene Geschiedenis van de Nederlanden*, hoe knap ook geschreven, al te summier. Zo staat ons land ver achter bij onder andere Duitsland, België, Frankrijk en Engeland, waar de belangstelling voor stadsgeschiedenis oorzaak was van vele monografieën en syntheses. Bij ons is er nu *Steden en hun verleden*.

Het boek biedt een keuze uit de enorme hoeveelheid materiaal over de vele steden in het Nederlandse taalgebied gedurende een lange periode tot 1800 toe. Twaalf aspecten van stedelijk leven worden weergegeven met een dozijn steden als voorbeelden: de historie op zichzelf, de defensie, het bestuur, de godsdienst, het verkeer, de handel, de industrie, het wonen, het onderwijs, de cultuur, de sociale zorg en de plaats van de stad in het paltteland. Deze formule is ook gehanteerd voor de *Ach Lieve Tijds* serie die in verschillende steden nog verschijnt. Een betrekkelijk groot aantal schrijvers heeft in dit boek deze taak verricht. Het voordeel van vele auteurs is verscheidenheid van stijl, wat tegelijk een nadeel is. Maar een dergelijk boek kan nu eenmaal niet door één auteurs als één monumentaal werk worden samengesteld.

En zo hebben wij dan dit overzicht, dat uit 2 delen bestaat, een wandelgids en een historisch verhaal.

In de wandelgids is de behandeling ongelijk; al naar gelang van de voorkeur van de schrijvers gaat de nadruk uit naar toeristische trekpleisters, of naar stedenbouwkundige, historische en kunsthistorische accenten. Erg diep wordt op de materie niet ingegaan. Een locale kenner weet wie 'de beroemde stadgenoot' of 'het befaamde gebouw' is: een argeloze bezoeker of lezer ontgaat de

reden van de roem, die dan haar glans verliest.

Talrijke foutjes, tenslotte, ontsieren de in het algemeen goede tekst. Om slechts enkele te noemen: de Fuggers waren geen Antwerpse familie (p. 21); iedere stad kende de nachtverblijven van plattelandskloosters, die ondanks de naam geen vlucht-oorden waren (p. 51); Jansenius was werkelijk iets meer dan een streng Rooms Katholiek (p. 71); Peter Hemony was geen Antwerpse bronsgieter, maar een Amsterdamse (p. 82); het Utrechtse Nicolaasklooster was geen begijnhof, evenmin als het tuchthuis aldaar identiek was met het werkhuis van Everart van der Poll (p. 101).

In het boek valt onevenredig veel aandacht op de Middeleeuwen, hoe belangrijk en hoe romantisch die tijden ook waren. Loffelijk is het om het leesgemak te vergroten door jaartallen weg te laten, maar sommige schrijvers gaan iets te ver door alle begrip van tijd te verwijderen. Een manco is het ontbreken van vergelijkende stadsgeschiedenis, wat juist in een werk als dit een mooi resultaat zou hebben opgeleverd. Er is geen inzicht in de ontwikkeling van bijvoorbeeld de sociale zorg, omdat dit aspect te anecdotisch is weergegeven; hetzelfde geldt ook voor alle andere terreinen. Voor elk hoofdstuk, maar in het bijzonder voor het laatste ongenummerde kapittel: 'Stad en land', is het te betreuren, dat de inzichten van David Nicholas, *Stad en platteland in de Middeleeuwen* (Bussum 1971), niet zijn doorgedrongen. Tenslotte lijkt een literatuurlijst voor wie meer wil weten dan in het beperkte kader van 285 bladzijden, verminderd met een overvloedige hoeveelheid illustraties, gevonden kan worden, niet overbodig.

Bij de afbeeldingen zijn de onderschriften vaak onvolledig of onduidelijk. De illustraties lichten veelal het verhaal niet toe. De aanwezigheid van Luthers optreden in Wittenberg maakt een overbodige indruk (p. 95); tweemaal genieten wij een gezicht op de stad Utrecht uit het westen, op p. 83 uit 1625 en hetzelfde aanzicht uit 1604 op p. 85. De Domstad is alweer dubbel aanwezig met exact dezelfde plattegrond op pagina 84 en 89, al is de tweede maal een wat onduidelijke aanduiding van een kruis van kerkezegels gegeven. De fantasievoorstelling van p. 110, nr. 9, past evenmin bij de tekst als de moderne hospita van p. 220, nr. 27. Waarom is op p. 154, nr. 2 een Franse stad gekozen voor de weergave van een Nederlandse winkelstraat, die zo vaak door schilders van eigen bodem meer toepasselijk is afgebeeld? Zo is er meer. Ook zou een lijst van vindplaatsen een aardige verwijzing zijn geweest.

Afgezien van deze weeffouten is *Steden en hun verleden* een lezenswaardig boek, rijk aan informatie in woord en beeld. Lezers kunnen veel genoegen en kennis opdoen

kleio

aan dit werk, dat hopelijk voor de historici een impuls zal zijn tot een meer synthetische aanpak.

Dr. J.E.A.L. Struick

GRONINGEN

Dr. P. Kooy, *Groningen 1870-1914; sociale veranderingen en economische ontwikkeling in een regionaal centrum*. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1987, 436 pag., prijs f 65,—.

G. Offermans, *De Oosterpoort; de geschiedenis van een 19e-eeuwse woonwijk in Groningen*. Wolters-Noordhoff/Forsten Groningen 1987, 178 pag., f 32,50.

Feit is dat verreweg de meeste boeken die over geschiedenis verschijnen, de lokale geschiedenis tot onderwerp hebben. Feit is verder dat de meeste geschiedenisdocenten lokale geschiedenis een belangrijk aspect van hun vak vinden. Hoe zou het dan komen dat er ondanks die overvloed aan materiaal en ondanks al die goede bedoelingen van de lokale geschiedenis in de dagelijkse onderwijspraktijk vaak zo bitter weinig terecht komt?

Aan de hand van een tweetal onlangs verschenen boeken over de stad Groningen wil ik hier een ogenblik stil bij staan.

Pim Kooy schreef met *Groningen 1870-1914* een standaardwerk over de sociale en economische veranderingen in een periode die in stadsgeschiedenissen nog maar weinig beschreven is. Dit geldt overigens niet alleen voor de stad Groningen, maar voor vrijwel iedere Nederlandse stad. Hij heeft in het boek geprobeerd te schetsen hoe de stad van een rustige ouderwetse provinciestad halverwege de vorige eeuw veranderde in de moderne 'metropool van het Noorden'.

Na een inleiding over de opzet van het onderzoek en de voorgeschiedenis van de stad behandelt de auteur achtereenvolgens de sociale structuur, de migratie naar de stad, de huisvesting, de gezondheidszorg en de Groninger economie. Met name de hoofdstukken over sociale structuur en migratie maken het boek interessant voor een veel grotere lezersgroep dan de verzamelaars van 'Groningiana' en de wetenschappelijke beoefenaars van de stadsgeschiedenis. In deze hoofdstukken geeft Kooy namelijk een zeer leeswaardige inleiding op de wetenschappelijke stand van zaken en geeft hij uitgebreid aan wat de mogelijkheden en onmogelijkheden van gemeentelijke archieven (met name op het gebied van de bevolkingsadministratie) zijn. Voor geschiedenisdocenten is *Groningen 1870-1914* vooral interessant als een inspirerend bronnenboek.

Kooy biedt u dankzij de opzet die hij voor

zijn studie koos, een sympathiek 'kijkje in de keuken' van het plaatselijk onderzoek waar u later in projecten lokale geschiedenis goed mee uit de voeten zult kunnen.

Kooy heeft voor een zakelijke analyse van met name kwantitatief materiaal gekozen waardoor het boek niet 'lekker weg leest'; hetgeen alles met het beoefende genre te maken heeft.

Er is één citaat dat me de rest van het boek door het hoofd is blijven spelen. De arts S.E. Stratingh pleitte in 1858 voor het inrichten van woningen in de kelders van de herenhuizen: '*Voor zoo verre de armen in de kelders wonen, dan zijn zij uit den armendampkring van de armenbuurt verwijderd, en daarvoor midden in de stad tussen de hogere standen geplaatst. Dit kan niet anders dan een allergunstigen invloed uitoefenen op de armen...*'

Kritiek geldt de reproductie van de gebruikte plattegronden die in veel gevallen zo klein afgebeeld zijn dat ze eigenlijk alleen als versiering en zeker niet als zelfstandige informatiebron gebruikt kunnen worden.

Bood *Groningen 1870-1914* het perspectief van een complete stad, *De Oosterpoort* behandelt de geschiedenis van de bekende negentiende eeuwse woonwijk van de stad. Gerard Offermans heeft in dit boek de vergrotingsfactor zo ver opgedraaid dat de 'transferwaarde' van het boek minimaal is. Dit heeft niets met het onderwerp als zodanig te maken, maar met de manier waarop de auteur de stof aanpakt. Op het moment waarop de historicus zich als een 'boekhouder van de samenleving' opstelt, staan slechts de feiten centraal en daar kun je buiten de buurt in kwestie weinig mee. Deze kritiek mag men de auteur uiteraard niet aanrekenen, omdat hij met het boek 'slechts' wil bereiken dat er iets bewaard blijft van de geschiedenis van zijn buurt en — zoals hij in zijn voorwoord stelt — dat de betrokkenen '*in de toekomst zorgvuldig blijven omgaan met dit bijzondere stukje stad*'.

De Oosterpoort is in zijn soort een uitstekend boek; mooi geïllustreerd en gedelijk uitgevoerd. De kritiek in de volgende alinea's heeft dan ook betrekking op de manier waarop een boek als dit binnen het schoolvak geschiedenis gebruikt zou kunnen worden.

Offermans beschrijft in zijn boek de geschiedenis van de woonwijk die zich voor de Oosterpoort van Groningen ontwikkelde. Voor de ontmanteling van de stad in 1874 vestigden honderden zich er illegaal. Deze laatste helling van de Hondsrug was toen al eeuwenlang het domein van tuinders, melkers en herbergiers. In de vorige eeuw werden op de tuinderijen de theekoepe van de rijke Groningers en — een merkwaardige combinatie — de eenkamerwoningen van de armste Groningers gebouwd. De hoofdstukken waarin dit proces beschre-

ven wordt — ruwweg de tweede helft van de vorige eeuw — zijn zeer leeswaardig. Daarna vervalt Offermans in wel zeer eventementiële beschrijving van wonen en werken in de Oosterpoort waarbij de in details geïnteresseerde Oosterpoorter op zijn wenken bediend wordt. De toon van het boek verandert als de auteur het gevecht van de buurt beschrijft tegen de voorgenomen afbraak van de wijk rond 1970. Dan ont-popt Offermans zich als een ware 'chroniqueur' van de stadsvernieuwing. Goed om het vast te leggen, maar iemand die van enige afstand naar het onderwerp kijkt, zal spoedig afhaken.

Feiten alléén maken geen 'geschiedenis'. De manier waarop ze ten opzichte van elkaar geplaatst worden, moet daar uiteindelijk voor zorgen. Misschien is dat ook wel hét probleem van de lokale geschiedenis. Als het om de eigen geschiedenis gaat, zijn we plotseling 'chroniqueurs' die het onderste uit de kan willen en die niet rusten tot alle feiten doorgegeven zijn. Op zo'n moment echter verdwijnt het verschil tussen hoofd- en bijzaken, wordt alles uniek en is de grote lijn voorgoed uit het oog verloren.

En dan te bedenken dat lokale geschiedenis een ideale proeftuin voor de 'grote' geschiedenis zou kunnen zijn en een aantrekkelijk 'visitekaartje' voor het vak.

Welk vak heeft dergelijke mogelijkheden?

Bertus Boivin

LIMBURG

Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg 1850-1960*. Maastrandse Monografieën nr. 45. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1987, X + 262 blz., ingenaaid f 45,—, gebonden f 56,—.

In de tweede helft van de negentiende eeuw begon in de meeste Europese de sterfte te dalen. Een van de gevolgen was een sterke bevolkingsgroei. Vrij snel werd deze aan banden gelegd doordat er op grote schaal binnen de huwelijken bewuste en effectieve geboortebepijking werd toegepast. Maar in Nederland bleef de bevolking langer doorgroeien dan in de omringende landen. Over de verklaring van dat verschijnsel heeft tussen historici en beoefenaren van de sociale wetenschappen een stevige discussie gewoed, waaraan de naam van de onlangs overleden Wageningse hoogleraar E.W. Hofstee onverbrekelijk verbonden is. Globaal gezien worden de achterstand en de tempoverschillen waarmee het nieuwe denken en handelen in de verschillende regio's doordrong toegeschreven aan twee factoren: aan de mate waarin er — onder invloed van de economische ontwikkeling — een andere mentaliteit groeide en aan de afnemende invloed van de religie.

Het boek dat ik hier bespreek heeft een duidelijke plaats binnen deze discussie. Centraal staat de vraag wanneer en waarom de daling van de huwelijksvruchtbaarheid in het overwegend Rooms-katholieke Limburg inzette. Door statistische methoden en technieken toe te passen heeft Engelen aan het licht gebracht dat er in de op het eerste gezicht kerkelijk zo homogene provincie grote regionale en lokale verschillen bestonden. In gebieden waar de economie het eerst moderne trekken vertoonde begon na ± 1910 het lieve leven. Het werd daar zinloos de huwelijksdatum jarenlang uit te stellen in afwachting van een goed inkomen, omdat er ook voor jonge mensen voldoende werk te vinden was. Kinderen verloren hun 'economisch nut' en werden een financiële last. De economische motivatie ging het gedrag bepalen zodra de secularisatie zover was voortgeschreden dat men binnen het huwelijk geboortenbeperking durfde toe te passen ondanks het kerkelijke verbod.

De kwantitatieve aanpak kan niet alle wetenschappelijke problemen voor de historicus oplossen, Engelen is zich daarvan nauwkeurig bewust. Zijn onderzoek leidt onder andere tot de conclusie, dat de verschijnselen in een paar regio's niet kunnen worden verklaard zonder aanvullend en grondig mentaliteits- en gezinshistorisch onderzoek. De auteur besteedt veel aandacht aan de methodologische haken en ogen die bijvoorbeeld ontstaan door gebreken in het materiaal. Zijn boek wordt er niet leesbaarder op en ook dat is hem niet ontgaan. Men zal tevergeefs zoeken naar sappige verhalen bijvoorbeeld over pastoors die zich opdringerig met de gezinsomvang in hun parochie bemoeiden, want het narratieve element ontbreekt geheel. Daardoor is het boek in de eerste plaats bestemd voor de liefhebbers, voor degenen die niet schrikken van de 50 tabellen en de 19 – deels niet erg 'leesbare' – grafieken. Het biedt een model, een achtergrond voor verder onderzoek en het levert het bewijs dat de kwantitatieve methode zeer geschikt is om bestaande meningen te nuanceren en te verifiëren. Wie modern sociaal-historisch onderzoek wil bedrijven kan er niet buiten.

P.D. 't Hart

ZUID-HOLLAND

J.R. Magendans en P.J.W.M. Schulten, *Onderdelen van het Spuikwartier. Opgravingen aan het Spui*. VOM-reeks nr. 3. Den Haag 1987, 28 blz.

In de zogenaamde Vommetjes wordt op compacte wijze verslag gedaan van vondsten uit archeologische opgravingen. Het Haagse Spuikwartier was voor 1600 een waterrijk gebied, dat vanaf dat jaar snel bebouwd raakte. De straten, die toen ontstonden, zijn

in de jaren zestig prooi geworden van het toenmalig zeer voortvarende gemeentebestuur. In dit gebied vond totale kaalslag plaats, waarna het twee decennia onbebouwd bleef. Pas in de jaren tachtig kwamen er plannen voor een hotel, het Haagse muziektheater en zelfs een nieuw gemeentehuis. Vordat met de bouw hiervan begonnen werd, kregen de Haagse stadsarcheologen toestemming om het – naar later bleek ook archeologisch – gehavende gebied te onderzoeken.

In dit boekje wordt in het kort de werkwijze uiteengezet en worden de bevindingen beschreven. Het grootste deel bestaat echter uit een catalogus van de vondsten, die hoofdzakelijk uit de beerputten van het toenmalige Elzenmoerstraatje zijn gehaald. Zorgvuldig wordt aan de hand van tekeningen en fotomateriaal gedetailleerde informatie gegeven over de gevonden voorwerpen, die voornamelijk van aardewerk zijn. In diezelfde periode werden door particulieren enige prehistorische vondsten gedaan, die wel in het boekje vermeld worden, maar waarvan de herkomst onzeker is. Voor geïnteresseerden in plaatselijke archeologie is het een aardig boekje. De duidelijke reproductietekeningen van het in scherven gevonden materiaal zou goed gebruikt kunnen worden in een les over archeologie.

Joke van der Leeuw-Roord

Dr. P.R.D. Stokvis, *De Wording van Modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog*. Uitgeverij Waanders, Zwolle 1987, 360 blz., f 49,90.

Omdat Den Haag een achterstand had in wetenschappelijke stadsstudies benoemde de gemeente in 1981 voor vier jaar een stadsgeschiedschrijver. Deze kreeg de opdracht de 19e eeuwse ontwikkelingen in Den Haag te onderzoeken en te beschrijven. Eind 1987 was het zover, na Van Gelders *'s-Gravenhage in Zeven Eeuwen* uit 1937 kreeg Den Haag (voor een deel tenminste) eindelijk een moderne stadsgeschiedenis.

De wat stroeve titel omvat in feite een der-tiental artikelen over Den Haag in de 19e eeuw. Hoewel beloofd wordt dat de geschiedenis vanaf de Franse Tijd behandeld wordt, ligt de overgrote nadruk op de periode na 1850. Dit is gezien de titel natuurlijk niet verwonderlijk. Hetzelfde gaat ook op voor het vaak originele illustratiemateriaal, dat echter te vaak voorzien is van vrij onbenullige bijschriften met een educatieve ondertoon. Dit ontbreekt echter bij de vele tabellen en figuren. Dit is bijzonder jammer want zonder uitleg zijn deze niet of nauwelijks te begrijpen. Daarbij zijn deze helaas door de tekst verspreid opgenomen in plaats van bijeengebracht in een speciale bijlage. Hierdoor zou het als naslagwerk toeganke-

lijker zijn geworden. Ook het ontbreken van een register doet hieraan afbreuk. Het kaartmateriaal is tamelijk schaars en wanneer aanwezig te klein, en dus onduidelijk, afgedrukt. In het hoofdstuk over stedenbouw en volkshuisvesting wordt de nadruk gelegd op Den Haag als hofjesstad. De hofjeskaart van ca. 1875 is echter niet afgebeeld.

De verschillende thema's geven een tamelijk breed beeld van de stad en haar problemen. Sommige problemen zijn niet nieuw: in 1909 stelde men hondenmeppers aan tegen de overlast. Sommige zijn tegengesteld: in 1888 werden alle tollens tussen Den Haag en Scheveningen opgeheven. *'Daarmee gaf men gehoor aan de eisen van het moderne verkeer.'* Prachtig was ook te lezen dat er in de jaren tachtig een geheime opdracht van de hoofdcommissaris uitging om de grootste oproerkraai, Domela Nieuwenhuis, het spreken in het openbaar te beletten. Dit gold alleen voor hem en de opdracht werd voorzien van een karakteristiek om hem te herkennen: *'met staanden boord, lange krullende haren en flambard met breeden band'*.

Dit soort inkleuringen zijn toch te zeldzaam. De waarschuwing in de kranten van 1872, toen de Internationale zijn vijfde congres in Den Haag hield, wordt niet genoemd: moeders moesten hun dochters zolang het congres duurde binnenhouden.

De kwaliteit van de verschillende hoofdstukken is erg wisselend. Een aantal bevat onnoemelijk veel kwantitatieve gegevens, andere zijn een aaneenschakeling van bronnen en – onvertaalde – buitenlandse citaten. Een hoofdstuk als 'huwelijk en sexualiteit' is meer verhelderend en behoort daardoor tot de meest leesbare. Jammer vind ik ook dat veel informatie bepaald niet specifiek Haags is. Daarbij wordt te weinig nieuw onderzoekresultaat aangedragen en worden er nauwelijks opzienbarende of vernieuwende conclusies getrokken.

Ondanks het ontbreken van jubeltonen is er in dit boek zeer veel wat het lezen waard is. Voor de in Haagse geschiedenis geïnteresseerde lezers is dit boek als naslagwerk onmisbaar evenals voor iedere Haagse schoolbibliotheek. Alleen Van Gelder leest prettig, Stokvis helaas niet.

Joke van der Leeuw-Roord

NOORD-HOLLAND

Herman Lambooy, *Getekend Land. Nieuwe beelden van Hollands Noorderkwartier*. Stichting Uitgeverij Noord Holland, Alkmaar 1987, 160 blz., f 29,50.

Dit boek is op verzoek van het hoogheemradschap Noordhollands Noorderkwartier geschreven om de publikatie van de archeo-

logische reconstructiekaart van 1350 te begeleiden. Het is een schitterend boek geworden, dat op uiterst boeiende wijze vele wetenschappelijke gegevens en theorieën uitbrengt over de ontstaansgeschiedenis en oude bewoning van het land boven het IJ. Het gezegde 'de Schepper had de wereld gemaakt, maar de Hollanders hun eigen land' is volledig verouderd. Het beeld, dat het Noorderkwartier voor een groot deel een laag en onbewoonbaar land is geweest (iets wat in een andere schitterende Noordhollandse publikatie *Het veranderd gezicht van Noord Holland* uit 1976 nog wordt gesteld) is in dit boek totaal vergruisd. Tot omstreeks 1000 lag dit gebied hoog genoeg om normaal gesproken geen last van de zee te hebben. Maar de akkerbouw op deze veengronden bleek niet zonder risico. Hierdoor trad oxydatie op, een langzame verbranding van in het veen aanwezige plantenresten, waardoor het veen dunner werd. Dit proces vorderde 1 cm per jaar en in een eeuw was dus een meter veen volledig verdwenen. Het land kwam dus voortdurend dieper te liggen, werd steeds drassiger en was in de 14e eeuw ongeschikt geworden voor akkerbouw. Veeteelt kwam er voor in de plaats. Natuurrampen in de periode tussen 1164 en 1334 deden hun werk grondig: rond 1300 was 72 procent van het land door het water verzwolgen. In dezelfde periode was de dijkbouw echter zo ver gevorderd, dat er om het overgebleven gebied een stelsel van dijken en dammen was aangelegd.

Na een periode van consolidatie is men na 1550 begonnen met het land terug te winnen, doorgaans uit geldbelegging, maar vaak ook vanwege veiligheidsoverwegingen; een proces, dat met de inpoldering van de Wieringermeer min of meer is afgesloten. Door de voortdurende verandering van de bodem en de loop van de wateren is het bijzonder moeilijk geweest een betrouwbare kaart van de situatie in de 14e eeuw te reconstrueren. In de afgelopen honderd jaar zijn een aantal, steeds verbeterde versies verschenen.

Lambooy schetst niet alleen de problemen van de kaartmakers, maar ook die van de waterbeheersers, de boeren, de inpolderaars, de schippers, de dijkbouwers, de stedelingen en de bestuurders. Hij laat zien hoe oplossingen voor de een moeilijkheden voor de ander creëerden. Daarbij wordt een enorme hoeveelheid informatie gegeven, zonder dat het boek onleesbaar wordt. De lezer wordt aan het denken gezet over de invloed van de mens op zijn omgeving. Rond 1400 was anderhalve meter dijkhogte genoeg om de mens tegen het water te beschermen, onlangs moest de Hondsbossche Zeewering tot 11,5 meter verhoogd worden om op Delta hoogte gebracht te worden. Dit soort zaken roept vragen op voor de toekomst.

De tekst laat zich lezen als een roman en is fraai geïllustreerd met bronnenmateriaal, zowel in woord als beeld. Voor leerlingen is het – zeker wanneer zij aardrijkskunde in hun pakket hebben – een onderwerp voor een vakoverschrijdende scriptie. Voor docent en geïnteresseerde is het een prachtig boek voorzien van een uitgebreide literatuuropgave, overzicht van grote waterkeringen en zelfs tips voor tochten langs verschillende dijken. Kortom: warm aanbevelen.

Joke van der Leeuw-Roord

P. Don, *Kunstreisboek Noord-Holland*. P.N. van Kampen en Zn. Unieboek, Houten 1987, 483 blz., f 49,50.

Aangekondigd als het achtste geheel herziene en vermeerderde druk van het roemruchte, indertijd in vier delen verschenen en later in één band heruitgegeven *Kunstreisboek voor Nederland* is deze nieuwe editie een volledige herschrijving, gebaseerd op een nieuwe inspectie van alle behandelde steden en dorpen en van een brede raadpleging van alle recente literatuur, restauratieverslagen en dergelijke. Het hier besproken werk verscheen na de delen over Zeeland (1985), Zuid-Holland en Drenthe (1986). Aan alle Nederlandse provincies zal mettertijd een afzonderlijk kunstreisboek gewijd zijn.

Is de vertrouwde opzet van vroeger in de alfabetische behandeling van steden en dorpen (gerangschikt volgens woonkernen, niet naar gemeentenamen) nog enigszins herkenbaar, de beschrijvingen zelf zijn onvergelijkelijk veel rijker geworden. Een grote aanwinst vormen de vaak breed opgezette historische plaatsbeschrijvingen die aan de behandeling der monumenten vooraf gaan. Maar ook het begrip monument is veel ruimer opgevat. Niet alleen oude gebouwen van vóór 1800 krijgen de aandacht, ook de – terecht – gerehabiliteerde bouwkunst van de 19de eeuw, alsmede diverse monumenten uit onze eigen tijd. Monumenten blijken niet slechts te vinden onder openbare en kerkelijke gebouwen, kastelen en 'monumentale' woonhuizen, maar ook onder 'straatmeubilair' als standbeelden en dorpspompen, winkels, kantoren, boederijen, waterstaatswerken zoals sluizen, en karakteristieke bedrijfspanden.

Geen eenvoudige opgave voor een schrijver die een rijke provincie als Noord-Holland krijgt toebedeeld! Desondanks is de auteur weinig ontgaan. Het boek is een prima reisgids geworden. Niet alleen de belangstellende reizigers, ook leraren en leerlingen zullen van dit nieuwe kunstreisboek hun profijt trekken. Niet in het minst dragen daartoe bij de evenwichtige aanvangshoofdstukken: vijftig bladzijden, bevatten de een kort historisch overzicht van de pro-

vincie, gevolgd door paragrafen over nederzettingvormen, bouwmaterialen, de landsverdediging, kerken en synagogen, woningen en tenslotte de bedrijfsgebouwen. Op elke bladzijde ervaart men dat de schrijver zijn provincie en de literatuur erover kent. Eindelijk eens een boek, waar voor een breder publiek bijvoorbeeld de geschiedenis van de veenontginningen – ook in het huidige West-Friesland, sinds ca. 1350 een typisch kleiland! – behoorlijk consequent aan bod komt. Zeer instructief, zeker voor historici, is de paragraaf over de nederzettingvormen.

Of er dan geen wensen zijn? De auteurs wijst nadrukkelijk – en terecht – op het probleem dat een schrijver van een dergelijk werk bij elke alinea voor zich ziet oprijzen: de permanente selectie. Toch waag ik het er op enkele desiderata naar voren te brengen, omdat ik het boek in de huidige vorm mettertijd graag een 9de druk toewens.

1. Het historisch overzicht zou aan kracht winnen als de schrijver gebruik zou maken van de voor Noord-Holland zo belangrijk historisch-geografische en historisch-kartografische werken van J. Westenberg en H. Schoorl.

2. Ik mis de relatie veenoxysterilisatie-maaiveld-daling-waterbezwaar en de sociaal-economische omslag medio 14de eeuw, gevolgd door de opkomst van steden (vgl. H.P.H. Jansen e.a.).

3. Waarom wel sluizen en bruggen behandeld, maar niet die typische Noordhollandse dijken – zoals de Wierdijk op Wieringen (de enige echte) en de Westfriese Omringdijk (een provinciaal monument!) – met hun karakteristiek 'dijkmeubilair' als dijkpalen?

4. De literatuurlijst over enkele Noordhollandse steden is wel erg Amsterdams gericht. Waar blijft de literatuur over de Westfriese steden en de steden van Zaanland, Waterland en Zeevang?

5. Het overzichtje 'bibliografieën' (p. 461) zou aangevuld moeten worden met de twee door de Culturele Raad uitgegeven Repertoria: een op tijdschriftartikelen (1982) en een op boeken (1984).

De conclusie kan echter alleen maar positief zijn. Het Kunstreisboek voor Noord-Holland is een hanteerbaar, goed geschreven en bijdetijds verzamelwerk, waarvan de bruikbaarheid nog vergroot wordt door een uitgebalanceerde literatuuropgave, een verklarende woordenlijst van voornamelijk bouwkundige termen, een topografisch register en een register van kunstenaars en ambachtslieden. Sterk aanbevolen voor de schoolbibliotheek, niet alleen voor Noord-Holland!

H. Lambooy

VARIA

E. Hartkamp-Jonxis (red.), *Sits: Oost-west relaties in textiel*. Uitgeverij Waanders, Zwolle 1987, prijs f 49,50.

Sits of chits zijn 'Zeekere fijne katoene stoffen, die met blommen, loofwerk, roccailles en zelfs zomtijds met beeldwerk gedrukt zijn'. Zo omschreef men in de 18de eeuw deze kleurig bewerkte doeken van katoen of zijde die afkomstig waren uit India. Na het breken van de Portugese macht en het opzetten van verschillende vestigingen aan de Oostkust van India nam de belangstelling voor deze 'kleedjes' in de 17e eeuw snel toe. Door de VOC werden jaarlijks de 'Eischen der rethouren' opgesteld die ervoor moesten zorgen dat er voldoende sitsen, van goede kwaliteit met de juiste motieven en in de gewenste kleuren, de Republiek bereikten, om daarna ingezet te worden als handelswaar, zowel binnen- als buitenland.

In de 18e eeuw groeide het aantal sitswinkels in Europese steden explosief. 'Fijn Geschilderde chits', Bengaalse, Ceylonese, en die uit Surat. Er was zelfs sprake van 'Duytse Chitsen' die machinaal werden geproduceerd om aan de grote vraag te kunnen voldoen.

Sits werden vooral gebruikt voor kleding en in het interieur. Zo bezaten 17e eeuwse aanzienlijken een 'Camer met cits becleedt'; wandbespanning, gordijnen en stoelbekleding uitgevoerd in dezelfde gebloemde stof. Toch duurde het niet lang of men kwam ook bij de rest van de burgerij deze sitsen tegen. Beddegoed, schoudermantels, babyjasjes, jassen en japonnen. Alles werd van sits vervaardigd, evenals de Japonse rok (de kamerjas voor heren), die vooral in de 18e eeuw erg populair werd.

Van de resterende 17e en 18e eeuwse stoffen is nog het één en ander te bewonderen. De samenstellers hebben hier een apart hoofdstuk aan gewijd, het catalogus-deel waarin een serie, vorig jaar tentoongestelde, sitsen (vaak begeleid door afbeeldingen) zijn samengevat en beschreven.

Over sits valt in dit boek erg veel te lezen. Naast de oorsprong en de geschiedenis ervan is er ook uitgebreid aandacht besteed aan motieven, druktechnieken (verschillen in fabricage) en de toepassing van sitsstoffen.

Het boek is prachtig uitgevoerd met een groot aantal illustraties, waarvan vele in kleur. Een 'bladerboek' dat het lezen zeker waard is.

Kees Torreman

S.B. van Raay, W.P. Spies en R. van Zoest, *'Tot hun Contement gemaect'. Het kunstbezit van het Hoogheemraadschap van Rijnland*. De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1987, prijs f 55,—.

Het hoogheemraadschap van Rijnland is een oud college, dat sedert de 13e eeuw zorgt voor het waterstaatkundig beheer van een deel van Holland. Slechts zeer aanzienlijke Hollanders maakten er in de voorbije eeuwen deel van uit. In Leiden werd door het college vergaderd in het Rijnlandhuis, een voormalig woonhuis in de Breestraat, dat in 1578 werd aangekocht en in 1628 tot logement en vergaderruimte werd omgebouwd. De dijkgraven bewoonden het en richtten het in veel gevallen naar eigen smaak in. Menigmaal werden verbouwingen ter hand genomen en ruimten ingericht naar de 'grootse staat' die de leden van het college voerden.

Wanneer dijkgraaf en hoogheemraden vergaderden over de zaken aangaande het Noorder- of Haarlems kwartier, dan deed men dit in het huis Zwanenburg te Halfweg, dat voor deze gelegenheid in 1645 door Pieter Post was ontworpen. Dit indrukwekkende gebouw werd in de jaren die volgden vele malen uitgebreid en verfraaid met 'tapyte armstoelen', schilderijen (van Lievens en Maes) en met goudleerbehang op de wanden, totdat het gebouw in 1863 werd vercocht.

Over deze twee onderkomens gaat het eerste deel van het boek. Hoe de rest van Rijnlands kunstbezit werd verworven valt te lezen in het tweede deel, de catalogus waarin de meest uiteenlopende objecten afzonderlijk worden besproken. Naast schilderijen en tekeningen komen ook meubelen, glas- en aardewerk en keramiek aan de orde. Een apart hoofdstukje gaat over de wandkaarten. Het nadeel hier is alleen dat de foto's te klein zijn om er duidelijk iets op te kunnen onderscheiden. Een iets grotere afbeelding had dit bezwaar in de meeste gevallen kunnen voorkomen.

Schreef één van de hoofdingelanden in de vorige eeuw nog dat *'de eigenlijke sierraden van het Hoogheemraadschap (...) goede dijken en krachtige waterkeringen en geen nutteloze...*' moesten zijn, na lezing van dit boek mogen we blij zijn dat zijn woorden zijn achterhaald. In dit mooi uitgevoerde boek maken we kennis met veel uiteenlopende kunstschaten, waarvan het alleen jammer is, dat er voor de lezer nauwelijks iets in het echt valt te bewonderen. De zalen waar al dit moois thuis hoort worden gewoon als werkruimten gebruikt. Daarom is dit overzichtswerk de enige mogelijkheid om kennis te maken met de vele kunstschaten, die tot tevredenheid van dit Rijnlandse college konden worden gemaakt.

Kees Torremans

ABRAHAM KUYPER

In het kielzog van de Kuypers-herdenking in 1987 zijn heel wat publikaties verschenen. Een aantal hiervan wordt door Piet van Hees besproken

G. Puchinger, *Abraham Kuypers, dl. I. De jonge Kuypers (1837-1867)*. Wever, Franeker 1987.

J. de Bruijn, *Abraham Kuypers. Leven en werk in beeld. Een beeldbibliografie*. Vrije Universiteit, Amsterdam 1987, serie Passage I.

J. Stellingwerff, *Dr. Abraham Kuypers en de Vrije Universiteit*. Kok, Kampen 1987.

J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*. Vrije Universiteit, Amsterdam 1987, serie Passage II.

Dat Abraham Kuypers, de 'klokkenist der kleine Luyden', de politieke en spirituele emancipator van de orthodoxe protestanten in den lande honderdvijftig jaar geleden te Maassluis werd geboren, is het afgelopen jaar niet onopgemerkt gebleven. Een stroom van herdenkingstoespraken, een tentoonstelling en een aantal verdienstelijke publikaties over zijn persoon en werk kunnen worden opgemerkt.

In de eerste plaats moet dan genoemd worden Puchingers eerste deel van een groots opgezette levensbeschrijving van Kuypers. In het voor ons liggende deel worden jeugd, studententijd en het begin van Kuypers loopbaan als predikant in de gemeente Beesd beschreven. De kern van het boek wordt gevormd door de uitvoerige correspondentie die Kuypers met zijn verloofde en latere echtgenote Johanna Schaap heeft onderhouden. Karaktertrekken, idealen en verlangens en de vele besognes uit het dagelijkse leven van beiden leren we uit de vele vaak uitvoerig geciteerde brieven goed kennen.

Abraham, de jonge ambitieuze hard werkende student in de theologie en de eenvoudige, thuis in de huishouding werkende, Johanna komen ons nader. Ook al roepen Brams voortdurende aansporingen tot zijn Jo soms irritaties op. Met grote regelmaat spoort Bram zijn Jo tot ernstige studie aan en het is een opluchting te lezen, dat Jo ook nog kan schrijven te verlangen naar de *'ondeugende oogjes'* van haar Bram (p. 108). Het vermaan om te studeren, ja een bibliotheekje op te bouwen, immers van japonnen en lintjes is later niets meer over, *'maar in je boekjes blijf je altijd een groote schat behouden'*, klinkt in welhaast elke brief door. Interessant is dat in 1860 dit ook nog het werk van Multatuli mocht zijn. Later dacht Kuypers daar wel anders over (Kuypers in beeld, p. 38 en Puchinger, p. 131). Kuypers wenste geen huishoudster tot

vrouw, maar een beschaafde en ontwikkelde vrouw, die immers ook de opvoedster van zijn kinderen moest worden (p. 68). Voorzichtig diende Jo hem soms van replek en dat gold vooral op het punt van haar eigen geloofsleven, waar zij moeite had om, zelf vrij orthodox, de zwaai van Kuypers van het modernisme naar de orthodoxie te volgen. In 1861 schreef zij duidelijk: *'tracht met mij gelukkig te worden zoo als ik ben, en maak dat dat leven, waar zij zoo voor mij naar verlangt, geen steen des aanstoets voor ons wordt'*.

Daar hebben beiden naar gestreefd. Een intellectuele steunpilaar heeft Bram in Jo nooit gevonden, wel een liefhebbende en zorgende echtgenote. De Savornin Lohman verwoordde het na mevr. Kuypers overlijden in een condoléancebrief aan Kuypers aldus: *'Voor u was zij een hulpe; voor haar kinderen een trouwe moeder; voor ieder aan wie zij hulp of troost kon bieden een lieve zuster. In mijn oogen een ware Christe. Zij is stil door het leven gegaan, goed doende'* (Stellingwerff, p. 225). Curieus is ook, dat Lohman, wanneer Kuypers over zijn gezondheid klaagde, ook naar de gezondheid van mevr. Kuypers vroeg en Kuypers er op wees, dat zij te snel achter elkaar kinderen kreeg (Stellingwerff, p. 136). Het is overigens de vraag of Kuypers met een ander type vrouw dan zijn Jo gelukkig geweest zou zijn. Uit zijn publikatie *De Eerepositie der Vrouw* (1914) blijkt dat hij de vrouw in het publieke leven niet als gelijke van de man zag. Naar zijn mening lag *'kracht, roeping en eere der vrouw aan den binnenkant van onze samenleving'*, de facto in gezin en verzorgende sector (Kuypers in beeld, p. 314).

Kuypers studeerde hard en intens - hij wilde schitteren - te Leiden. Zijn leermeesters stimuleerden hem ook. Daarbij moet zeker de neerlandicus M. de Vries genoemd worden. Deze maakte hem attent op de Groningse prijsvraag over de 16e eeuwse Johannes à Lasco. Met de bekroonde studie over deze reformator begon de wetenschappelijke loopbaan van Kuypers.

Zeër boeiend en belangwekkend is de beschrijving van het keerpunt in Kuypers geloofsleven door de confrontatie met Miss Yonge's roman *The heir of Redclyffe*. Uit Yonge's werk leerde Kuypers zich primair in dienst van God te stellen, een keuze die verdiept werd toen hij als predikant te Beesd in aanraking kwam met de orthodoxe Calvinisten binnen de Nederlands Hervormde Kerk. Zij vormden voor hem de ware gelovigen. Het leiden en hoeden van deze groep gelovigen op alle terreinen des levens zou hij zich tot zijn levenstaak stellen.

Puchinger heeft bewust gekozen voor een brede vertellende verhaaltrant en veel aanhalingen. Het verhaal komt zo soms in het gedrang, maar de zo onmiddellijke ontmoeting met de betrokkenen via hun brief-

ven doet dit bezwaar toch welhaast wegval-
len.

De door J. de Bruijn verzorgde beeldbio-
grafie vormt een zeer rijke en informatieve
bron over Kuypers gehele leven. Vele mo-
menten uit zijn veelzijdige leven zijn in de
bundel opgenomen. We zien familieportret-
ten, prenten, foto's en spotprenten van hem
zelf en zijn geestverwanten en opposenten
op kerkelijk en politiek terrein. Verder zijn
er afbeeldingen van zijn woonhuizen, zijn
talrijke publikaties, zijn optreden in binnen-
en buitenland op politiek en theologisch
gebied en zijn vakanties, vaak van langdurige
aard vanwege overspanning door overmatige
harde studie en werk. Dit alles is thematisch
en chronologisch gerangschikt. De Bruijn
heeft het van een verhelderende verbinden-
de tekst voorzien.

Voor iemand die snel en vooral visueel ge-
informeerd wil worden over Kuiper is dit
boek een ware vondst. Docenten kunnen
aardige teksten en beeldmateriaal vinden
over bijvoorbeeld de discussie tussen Kuy-
per en Lohman over het dualisme/monisme
in ons staatsbestel (p. 190 e.v.) en over de
kiesrechtkwesitie (p. 200 e.v.). Het eman-
cipatie-effect, dat Kuiper tijdens zijn mi-
nisterschap nastreefde, komt zeer duidelijk
tot uiting in de strijd om de burgemeesters-
benoemingen. Kuiper zetten de aanval in
tegen de figuratie in 1900 van 539 liberale
en 67 rechtse burgemeesters boven de
Moerdijk! (p. 242 e.v.).

Niettemin bracht zijn ministerschap niet al
wat hij zich gewenst had. Een totale onder-
wijshervorming en dan met name de gelijk-
stelling van bijzonder en openbaar onder-
wijs kwam er niet. Ook de beloften op het
gebied van de sociale wetgeving werden niet
waargemaakt. Zijn zeker niet onkritische
vriend en medestander Idenburg constate-
erde dat Kuiper te weinig vermogen had
om concessies te doen (de later zo beroem-
de 'smalle marges') en ook te weinig inzag
dat wetgeving een totaal andere instelling
vereiste dan schitterende en pakkende arti-
kelen schrijven en redevoeringen houden
(p. 258). Een ander probleem dat ging spe-
len was Kuypers partijleiderschap. In 1915
kwamen 'jongeren' tegen Kuiper in verzet,
die dit echter opvatte als 'insubordinatie
tegen zijn van God gegeven leiderschap'
(p. 274).

Ondanks dit alles bleef hij tot zijn dood voor
zijn volgelingen de grote en onaantastbare
leider, een ware 'grand old man'.

J. Stellingwerff geeft in zijn boek veel meer
dan Kuypers onmiddellijke bemoeienis met
de stichting en ontwikkeling van de Vrije
Universiteit. Uitvoerig wordt ook ingegaan
op Kuypers theologische opvattingen, zijn
publicistische arbeid en zijn activiteiten als
predikant en politiek leider.

De auteur heeft naast bewondering voor
Kuiper ook kritiek en hij spaart deze niet.

Met name in de betrekkingen tussen Kuy-
per en Lohman laat Stellingwerff Kuypers
zwakke kanten naar voren komen. Tussen
beiden waren er botsingen over het wetboek
van strafrecht (Modderman). Lohman had
de totstandkoming van het wetboek in de
Kamer gesteund. Kuiper verweet hem nu
maar liefst verloochening van de christe-
lijke beginselen. Ook op het punt van de
stichting van een calvinistische universiteit
en later de stichting van een eigen kerke-
lijke richting (de Doleantie) had Lohman
zijn reserves. Evenals Groen van Prinsterer
met Kuiper, was Lohman met Kuiper,
'homogeen, maar niet in alles'. Groen en
Lohman hadden onder andere hun reser-
ves ten aanzien van een strakke calvinisti-
sche predestinatieleer.

De uitbreiding van het kiesrecht, voor Kuy-
per een wapen in de strijd tegen het socia-
lisme en om de sociale kwestie in een door
hem gewenste christelijke zin op te lossen,
bracht beiden weer tegenover elkaar. De
botsing was krachtig. Zo typeerde Lohman
Kuiper met: *'dat uwe manieren om uit de
hoogte, of liever apodictisch, uit te maken
of iets al dan niet conform Gods Woord is,
jammerlijk is en schadelijk werkt, behalve
ten aanzien van partijvorming. Het volk be-
geert zulke uitspraken, en onderwerpt zich
gaarne aan een persoon, vooral wanneer die
bevestigt wat het voor waar houdt, en het
daardoor van nader onderzoek ontslaat. Ik
heb u dit meer geschreven'.*

Hier proeft men ook de aristocraat Lohman
tegenover de volkse Kuiper. Toch bleek
ondanks alle strubbelingen en zelfs perio-
den van verwijdering contact mogelijk, zelfs
na de uitbanning van Lohman uit de Vrije
Universiteit, omdat het religieus beginsel
een ontmoetingspunt bleef geven. Zo ging
Lohman in 1886 met de Doleantie mee en
bleef hij lid van de Gereformeerde Kerk.

Zeker is in Kuypers leven een constante, de
worsteling om Gods zaak, waarvoor hij met
alle middelen streed, los te zien van de eigen
zaak, de eigen idealen en de zucht naar
roem en macht. Niet alleen Lohman, maar
ook bijvoorbeeld Idenburg hebben Kuiper
daarop gewezen. Toch moet men niet uit
het oog verliezen dat het Kuiper ging om
de gewone mensen, de kleine luyden. Voor
hèn schreef hij en hun wilde hij de weg wij-
zen: *'Uw persoonlijkheid is het plan Gods
met en voor u. Zooals God u eeuwiglijk
heeft gedacht, als onderscheiden van andere
mensen, met een eigen stempel, en een
eigen uitkomst, zo moet gij u naar buiten
ontwikkelen, ontplooiën en vertoonen, om
persoon te worden. Eerst dan krijgt ge karak-
ter. Al het overige, dat zich "karakter"
noemt, is hoovaardij en willekeur'.*

Verder krijgen in deze studie de Doleantie
zelf en Kuypers politieke activiteiten, met
name zijn onderwijswetgeving (hogere onder-

kleio

wijs) ruim de aandacht. Graag had ik nog wel wat meer willen lezen over Kuiper als leermeester aan de VU. Hij had daarover allerlei ideeën, zo moesten de fantasieloze studenten maar romans gaan lezen en de al te fantasierijken Kants *Kritiek der reinen Vernunft*. Maar hoe ging dit nu in de praktijk?

Tenslotte de bundel *Een land nog niet in kaart gebracht*. Hierin wordt in een aantal opstellen teruggeblikt op Kuipers erfenis. Welke ontwikkeling heeft het gereformeerde volksdeel op godsdienstig, politiek, sociaal-economisch en cultureel gebied na Kuipers overlijden doorgemaakt. In een aantal gevallen zijn de grenzen wijder getrokken. D.Th. Kuiper geeft een overzicht van het Nederlandse protestantisme tussen 1860 en 1940 en J. de Bruijn beschrijft de rol van ARP én CHU in de Nederlandse politiek te beginnen bij Groen van Prinsterer en eindigend met De Geer. Ook de ARP kende niet alleen politieke vleugels, maar ook afscheidingen. Fieret beschrijft de afscheidenen ter rechterzijde, de Staatkundig Gereformeerde Partij en de Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij. Deze partijen wezen de in wezen door Kuiper aanvaarde pluriforme samenleving af. Zij wilden een theocratisch en calvinistisch Nederland. Ter linkerzijde stonden de door H.J. Langveld beschreven groepjes als de Christen-Democratische Partij, de Bond van Christen-Socialisten, waarin de publiciste Enka, die later naar het socialisme overging een rol speelde en de meer bekende Christelijk-Democratische Unie, waar Fedde Schurer en ds. J. Buskes een belangrijk stempel op hebben gedrukt. Algemeen kiesrecht, aandacht voor de sociale kwestie en soms pacifisme, waren voor deze partijgroeperingen van groot belang.

In een aantal opstellen wordt het denken over sociaal-economische vraagstukken binnen de ARP onder de loupe genomen. Ook de relatie werkgevers-werknemers komt daarbij aan de orde, met als opvallende noot dat de werkgevers niet zo erg hard liepen voor een specifiek christelijke organisatievorm. Zeker lezenswaard is de bijdrage van J. Zijlstra. Hij trekt de lijn door tot na 1940 en geeft stof aan voor een vervolgbundel. Het zou zeker de moeite waard zijn om de veranderingen in het denken van de ARP eens te toetsen aan de na de Tweede Wereldoorlog binnen de VU ontwikkelde gedachten over sociaal-economische vraagstukken (vgl. bijvoorbeeld *Reformatiorische Maatschappijkritiek* onder redactie van H.E.S. Woldring en D.Th. Kuiper).

J. Verkuyl schrijft over Westers imperialisme en kolonialisme en zending in de periode van de ethische politiek. Uiteraard staat de situatie in Nederlands-Indië in dit artikel centraal. Mevr. H. van de Streek heeft de rol van de vrouw in de ARP als studie-

object gekozen en laat zien dat de verwezenlijking van het passief kiesrecht voor vrouwen binnen de ARP nog lang op zich liet wachten. Eerst in 1953 werd dit gerealiseerd.

De bundel sluit met een drietal beschouwingen over 'Gereformeerden over oorlog en vrede in de jaren 1918–1949', over 'Eerste Wereldoorlog en het sociale vraagstuk voor de theologie' en over 'Kerkelijke monumenten en personen (1880–1940) (Een schets)' van respectievelijk J.S. Reinders, M.E. Brinkman en G. Puchinger. Deze publicaties en de studies die in 1984 verschenen over de Afscheiding van 1834 laten duidelijk zien dat het orthodoxe protestantisme dat zich in 1834 en in 1886 losmaakte uit de Nederlands Hervormde Kerk en daarna ook nog weer eens onderling tot afscheidingen kwam en nu weer op verschillende niveau's over vormen van samenwerking en toenadering denkt tot de Hervormde Kerk, een factor van betekenis in de Nederlandse samenleving is geweest en dat nog steeds is en dat bestudering daarvan voor een redelijk inzicht in onze samenleving onmisbaar is.

SOCIALE GESCHIEDENIS

Robert Vandeputte, *Sociale geschiedenis van België 1944–1985*. Lannoo, Tielt 1987, 208 blz.

De sociaal-economische contacten tussen de verschillende maatschappelijke groepen worden in de moderne nationale staten gereguleerd door een uitgebreid netwerk van interprofessionele accoorden, wetten en talloze amendementen op die wetten. Vandeputte beschrijft in dit handboek hoe dit netwerk zich in het naoorlogse België ontwikkelde en welke rol de overheid en de sociale partners daarbij hebben gespeeld. Als oud-voorzitter van de Rijksdienst voor Maatschappelijke Zekerheid is hij daartoe natuurlijk goed geplaatst.

De oprichting van deze instelling in 1944 was het startsein voor de opbouw van een sociale zekerheid, die door de auteur in zijn slotbeschouwing met recht en rede 'indrukwekkend' wordt genoemd. Reeds in de eerste naoorlogse jaren (1945–1949) werd heel wat bereikt door een zeer bewuste politiek van de regering, die vorm kreeg in de koortsachtige wetgevende activiteit van de socialistische minister van Arbeid en Sociale Voorzorg Troclet. Na 1950 daalde het ritme van de wetgeving en begon een periode van stabilisatie en van verbetering van de bestaande wetten en instellingen. De economische expansie in de jaren zestig leidde – vooral door de dynamiek van de syndicale organisaties – opnieuw tot een golf van sociale vooruitgang. De belangrijkste verwezenlijking daarvan was de wet betreffende de verplichte verzekering tegen

ziekte en invaliditeit (1963), die later echter de financiële achilleshiel van de sociale zekerheid zou worden. De vakbonden bleven successen boeken tot 1976. Daarna dwong de onbetwistbare economische stagnatie en achteruitgang hen in het defensief. De werkgeversorganisatie (VBO) stelde zich beslist op en de overheid matigde haar sociale politiek om de groeiende financiële tekorten van de verschillende sociale diensten te stoppen. Vanaf 1982 (de regering Martens V) zette deze 'sociale pauze' zich onverminderd door.

Vandeputte analyseert deze evolutie nauwgezet en gedetailleerd. Als jurist schenkt hij vooral aandacht aan de sociale wetgeving en aan de instellingen die belast werden met de uitvoering van die wetgeving. Daarnaast brengt hij echter ook de diverse overlegorganen, de syndicale drukingsmiddelen en de ideologische discussies ter sprake. Hij doet dit op een opvallend afstandelijke wijze, al sluit die afstandelijkheid een persoonlijk oordeel over de gang van zaken zeker niet uit. Het is duidelijk dat hij een voorstander is van het 'redelijk overleg' tussen de verschillende sociale partners. Wat de sociale pacificatie en consensus in gevaar bracht én brengt, keurt hij dan ook af: het 'onbesuisde' staatsinterventionisme van de 'autoritaire' Troclet, de veeleisendheid van vooral de socialistische vakbond ABVV, de starheid van het patronaat inzake de vermindering van de arbeidsduur...

De waarde van dit boek ligt in het behandelde onderwerp: het hele stelsel van sociale zekerheid dat sinds 1944 in België werd ontvouwd, heeft het levenspatroon van de bevolking zozeer gewijzigd, dat een historische wegwijzer in deze complexe materie bijzonder welkom is. Daarom is het ook zo jammer dat Vandeputte zich in deze toch al formalistische studie meestal beperkt tot een dorre opsomming (van jaar tot jaar) van de sociale wetgeving. Daardoor slaagt hij er uiteindelijk niet in een levendig beeld van deze belangwekkende episode uit de Belgische sociale geschiedenis te scheppen. De houterige stijl, de stadhuistaal en de bibliografische verwijzingen in de tekst zelf bevorderen uiteraard de leesbaarheid van dit werk niet.

Jo Tollebeek

KLEIO KRANT

GN

Bestuur

Hoewel wij op het punt van de staatsinrichting geen overeenstemming bereikt hebben met de NVLM, bestaat er bij beide verenigingen behoefte aan een verbetering van de wederzijdse verstandhouding. Het ligt in het voorname in het begin van het nieuwe schooljaar een ontmoeting hiertoe te organiseren.

Op 25 augustus heeft er eindelijk een gesprek plaatsgevonden tussen de staatssecretaris van onderwijs mevrouw Ginjaar-Maas en het bestuur. Er werd gesproken over de toekomst van de HEG en de problematiek van de staatsinrichting.

In het prettig verlopen onderhoud heeft zij meegedeeld dat zij van plan is ten aanzien van de staatsinrichting zelf de knoop door te hakken. Zij liet doorschemeren dat zij de historici een heel eind tegemoet wil komen. Zij belooft zeer spoedig een brief met de exacte formulering te zenden, en sprak de hoop uit de HEG in 1992 in werking te kunnen laten treden. Zodra deze brief bij het bestuur binnenkomt, kunnen wij bekijken in hoeverre zij ons tegemoet getreden is en het mogelijk is slechts met kleine aanpassingen in de structuurbegrippen voor staatsinrichting met de HEG te kunnen beginnen.

In hetzelfde gesprek zijn de vage plannen tot herstructurering van de bovenbouw van het middelbaar onderwijs, waarbij geschiedenis als vak zou verdwijnen, aan de orde geweest. De staatssecretaris stelde dat zij daar absoluut niet aan dacht en dat zij zelfs een voorstander was van geschiedenis als een verplicht vak. Dit was echter volgens haar geen politiek haalbare zaak. Het ministerie van onderwijs wil een eindtermen commissie opzetten voor de tweedegraads leraren opleidingen. Aan ons is gevraagd daar mede invulling aan te geven. Het ministerie wil ook een commissie opzetten over de modulering van de bovenbouw van het middelbaar onderwijs. Wij mogen

hieraan ook onze medewerking verlenen, maar het ministerie is niet bereid aan de commissieleden een taakur of een andere vergoeding ter beschikking te stellen.

Er is een brief gestuurd naar de vaste commissie van onderwijs van de Tweede Kamer waarin wij aandacht vragen voor de opheffing van deeltijd eerste-graads-opleidingen geschiedenis. In de beleidsvoornemens van de minister is slechts ruimte voor een protestants-christelijke en een rooms-katholieke opleiding in respectievelijk Diemen en Eindhoven. Volgens het bestuur moet het mogelijk blijven aan een neutrale instelling een deeltijd eerste-graads-opleiding te volgen. Daarbij zouden we graag zien dat de geografische spreiding zo wordt, dat het mogelijk blijft vanuit het gehele land een dergelijke opleiding na werktijd te blijven volgen.

Er zit maar heel langzaam schot in de ontwikkeling van de eindtermen voor de basisvorming. Het lijkt er op dat het erg moeilijk wordt voor het eind van 1988 met het eindresultaat te kunnen komen.

Met de eindtermen voor het basis-onderwijs gaat het ook al niet goed. Bij de 'veldraadpleging' bleek dat de 'werkvloer' vond dat men het huiswerk bij de SLO nog maar eens over moest doen. Ook het CITO was uiterst ontevreden over het eindproduct.

Vlak voor het begin van de vakantie heeft het bestuur een lange vergadering gehad over de activiteiten voor het komende jaar. Wij zullen na de vakantie met de concretisering hiervan beginnen, zodat u spoedig iets daarvan kunt merken.

Joke van der Leeuw-Roord

OPROEP

Door het aanstaande vertrek in maart van onze tweede secretaris, Jolanda Reitsma, is er behoefte aan een nieuw bestuurslid, dat secretariaatswerkzaamheden wil verrichten. Wie is bereid onze geleerden te komen versterken? Belangstellenden kunnen contact opnemen met Zonncke Matthee (071-215873).

Vergadering 13 juni 1988

Op 13 juni j.l. vergaderde een mini-commissie PA-BO in Amersfoort. Eerst werd met het Algemeen Bestuur van de VGN overlegd over de Eindtermen Basis-onderwijs Mens en Maatschappij. Aan de orde waren zowel inhoudelijke als procedurele zaken. Met name werd afgesproken hoe namens de VGN verder gehandeld wordt inzake deze eindtermen. Aansluitend werden de lopende zaken van de commissie doorgenomen en werden afspraken gemaakt voor de vakantieperiode.

Vergadering 29 juni 1988

Op 29 juni was in Amersfoort de laatste vergadering van de Resonansgroep Eindtermen Basis-onderwijs Mens en Maatschappij. Als VGN-vertegenwoordiger benutte ondergetekende deze laatste kans om nog enige 'wensen' inzake deze eindtermen naar voren te brengen. De eindversie van de eindtermen gaat officieel voor commentaar alleen nog maar naar de VALO-Mens- en Maatschappijwetenschappen en dan naar de Bestuursraad van de SLO en naar de minister. Op deze eindversie komen we in een later stadium terug.

Verslag studiedag 8 maart 1988

In één van de vorige nummers van 'Kleio' is bericht over een miniconferentie, die door de VALO-Mens- en Maatschappijwetenschappen op 8 maart 1988 in Utrecht georganiseerd is (met ondersteuning van de VGN). Onderwerp van gesprek waren knelpunten op het gebied van 'Mens en Maatschappij' op de PABO. Van deze miniconferentie is een verslag verschenen, dat – als het goed is – toegezonden is aan alle PABO's. Geïntereseerden kunnen zich wenden tot de VALO/

M&M, Postbus 2061, 7500 CB Enschede, tel. 053-840840 ('Verslag van een miniconferentie over knelpunten op de PABO, 8 maart 1988').

Cees van der Kooij

Commissie Vrouwen-geschiedenis

Sinds het eerste bericht in deze Kleio-krant over de oprichting van de VGN-commissie Vrouwen-geschiedenis zijn we al weer een aantal keren bij elkaar geweest en is de commissie inmiddels met twee leden uitgebreid, te weten Hans Kummerer en Bregje Pel, beiden werkzaam in het voortgezet onderwijs. Daarnaast is Liesbeth Hesselink een paar maal onze gast geweest. Zij zit in de eindtermencommissie voor de basisvorming, waar ze vooral tot taak heeft een inbreng vanuit de vrouwengeschiedenis te leveren. Dat brengt ons meteen op de activiteiten van de commissie vrouwengeschiedenis. Met Liesbeth Hesselink wisselen we van gedachten over de mogelijkheden van vrouwengeschiedenis in de basisvorming. En we proberen haar te steunen bij haar activiteiten voor de eindtermencommissie. Daarnaast besteden we veel aandacht aan de komende Didactiekconferentie, die de vrouwengeschiedenis tot onderwerp zal hebben. Enkele leden van onze commissie werken, samen met het KLOV, hard aan de voorbereiding van die Didactiekconferentie, die in januari zal plaatsvinden. Tenslotte zijn we bezig met het opzetten van een activiteitenplan op langere termijn. We denken dan aan bijdragen in Kleio, studiedagen en excursies. Alle in het kader van vrouwengeschiedenis.

Aan het eind van dit korte verslag, toch ook nog een somber bericht. Het KLOV, het Kontaktadres voor het Landelijk Overleg Vrouwen-geschiedenis, dreigt per 1 januari a.s. te verdwijnen, daar de subsidie stopgezet wordt. Juist in een tijd dat veel leerkrachten een beroep willen gaan doen op het KLOV in verband met het eindexamen, moet dit verdwijnen. Een trieste zaak vinden wij, en wij zullen erop aandringen dat het VGN-bestuur hiertegen protest aantekent. Wilt u meer weten over de commissie vrouwengeschiedenis, neem dan contact op met één van de leden, adressen en telefoonnummers staan in Kleio. Namens de commissie vrouwen-geschiedenis.

Karin Loggen

Didaktiekconferentie VGN

Met het oog op 1990.
Vrouwengeschiedenis en onderwijs

Datum	: 13 en 14 januari 1989
Plaats	: Hogeschool Katholieke Leergangen Tilburg, Faculteit Educatieve Opleidingen, vakgroep geschiedenis
Organisatie	: VGN-Commissie Vrouwengeschiedenis, Contactadres Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis (KLOV), vakgroep geschiedenis Hogeschool KL-Tilburg en de VGN-Didaktiviteitencommissie
Status conferentie	: De didaktiekconferentie wordt uitgevoerd als nascholingscursus van de vakgroep geschiedenis. De deelnemers ontvangen na afloop een certificaat volgens de bepalingen genoemd in de HOS-nota.
Kosten	: f 195,- voor beide congresdagen inclusief logies, maaltijden en congresmateriaal

Programma

De geschiedenis van vrouwen en de ontwikkeling van vrouwen-geschiedenis binnen het onderwijs vormen de onderwerpen van de conferentie. Aan het CSE-deel-onderwerp voor 1990, 'Continuïteit en verandering; De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten, 1929-1969', is hierin een belangrijke plaats toegekend.

In het programma wisselen lezingen, presentaties en inleidingen elkaar af. De lezingen zullen een beeld schetsen van het leven van vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten tijdens de twintigste eeuw. Ook de ontwikkelingen binnen vrouwengeschiedenis in Nederland en haar positie binnen het onderwijs worden ter sprake gebracht. De presentaties en inleidingen zijn gegroepeerd rond de thema's vrouw en gezin, vrouw en arbeid en vrouw en politiek. Vanuit deze invalshoeken worden de onderzoeksresultaten en praktische toepassingen van vrouwengeschiedenis belicht. Verder kunt u zich op de media-markt en de aanwezige tentoon-

stellingen laten informeren over het didactisch materiaal dat op het terrein van de vrouwengeschiedenis aanwezig is.

Aanmelding

Tot 25 oktober 1988 kunt u zich voor deze conferentie aanmelden door een briefje te sturen aan: Hogeschool Katholieke Leergangen Tilburg, Faculteit Educatieve Opleidingen, Vakgroep geschiedenis/VGN-Didaktiekconferentie, t.a.v. I. van der Pluym-van Eijkere Pyreneeënweg 3, 5022 DN Tilburg.

Indien u in aanmerking wilt komen voor een nascholingscertificaat, verzoeken wij u tevens om een kopie van het uittreksel van het bevolkingsregister bij uw inschrijvingsformulier in te sluiten.

Inlichtingen

Inlichtingen kunt u inwinnen bij mevrouw I. van der Pluym-van Eijkere (tel. 013-394474) of bij de secretaresse van de vakgroep geschiedenis, mevrouw W. Holleman (tel. 013-394422).

Historisch Museum Marialust

Een half miljoen boerinnen
in de klas
landbouwhuishoudonderwijs
vanaf 1909
17-9 t/m 20-11-1988

Was het geoorloofd dat meisjes die later boerin werden geen vak-onderwijs kregen en de boeren-zoons wel?

In veel landen werd deze vraag aan het eind van de vorige eeuw gesteld. In navolging van het buitenland werd ook in Nederland een lans gebroken voor vakonderwijs aan meisjes op het platteland. Vanaf 1909 ontstond een onderwijsvorm die bleef bestaan tot 1968: *het landbouwhuishoud-onderwijs*.

In Historisch Museum Marialust in Apeldoorn is van 17 september t/m 20 november onder de titel 'Een half miljoen boerinnen in de

klas' een veelzijdige tentoonstelling aan dit thema gewijd. Een grote collectie historisch fotomateriaal, documenten, leermiddelen en gebruiksvoorwerpen waarmee leraressen en leerlingen werkten, geven een boeiend inzicht in dit deel van het verleden dat weliswaar velen hebben meegemaakt, maar tot nu toe onderbelicht is gebleven. Het betreft het aandeel van vrouwen in de ontwikkeling van de modernisering van de landbouw en de verbeteringen van de leefomstandigheden op het platteland en hoe hun rol werd onderkend en gestimuleerd door de landbouw- en onderwijspolitiek.

Ook het onderwijs en de voorlichting aan volwassen vrouwen worden op de tentoonstelling in beeld gebracht. De Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande - ontstaan in de crisis van de jaren dertig - en de voorlichting in de naoorlogse streekverbeteringsgebieden waren onmiskenbaar geënt op het landbouwhuishoudonderwijs omdat hierin veel landbouwhuishoudleressen werkzaam waren. Zo werden naast ruim een half miljoen (aanstaande) boerinnen vele

Atlantische Commissie

Informatie over veiligheidsvraagstukken in NAVO-verband. Van basisvoorlichting tot wetenschappelijk werk. Van beleidsstudies tot docentenpapers en leerlingenmateriaal.

Vraagt u een info-pakket aan?

Bel: 070 - 63 94 95 / 64 57 11, of schrijf:
Laan van Meerdervoort 96, 2517 AR Den Haag

andere plattelandsvrouwen met dit onderwijs bereikt. Rond de leraren ontspan zich een breed netwerk voor vrouwen op het platteland, gericht op ontwikkeling, onderwijs en vorming, dat versterkt werd door de oprichting van plattelandsvrouwenorganisaties.

In een begeleidende video-productie worden de getoonde beelden op de expositie tot leven geroepen door de ervaringen en ideeën van enkele landbouwhuishoudleressen centraal te stellen.

Ter gelegenheid van de tentoonstelling in Marialust verschijnt – onder dezelfde titel – bij uitgeverij De Voorstad in Heerlen een uitgebreide publikatie die zowel in het museum als in de boekhandel zal worden verkocht. Zij is geschreven door de historica Margreet van der Burg wier onderzoek de (inhoudelijke) basis vormde voor de expositie.

Door het museum wordt een lesbrief samengesteld die zich met name richt op leerlingen van het lbo en mbo.

Historisch Museum Marialust, Verzetssrijderspark 10, Postbus 9033, 7300 ES Apeldoorn.

Nascholing Vrouwen-geschiedenis

Ter voorbereiding op het eindexamen 1990 over vrouwengeschiedenis, biedt de Faculteit Opvoeding en Onderwijs van de Algemene Hogeschool Amsterdam (voorheen Nutsseminarium en D'Witte Leli) dit schooljaar tweemaal een cursus aan rond het eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis.

De bijeenkomsten vinden plaats op woensdagavond van 18.30-22.00 uur. De cursus bestaat uit een viertal bijeenkomsten, die de ontwikkelingen in de vrouwengeschiedenis tussen 1920 en 1970 in de VS en Nederland tot onderwerp zullen hebben.

De eerste maal wordt de cursus aangeboden in november 1988. En wel op de volgende data: 2, 9, 16 en 23 november.

De tweede keer wordt de cursus aangeboden in februari/maart 1989. De data zijn dan: 15 en 22 februari en 1 en 8 maart.

De cursusleiding bestaat uit Karin Loggen en Tineke van Loosbroek. Kosten: f 50,- als bijdrage in de niet-subsidiabele kosten.

Inschrijving: Bij het Bureau Voortgezet Onderwijs, van de Faculteit Opvoeding en Onderwijs van de AHA, Herengracht 266, 1016 BV Amsterdam. Telefoon 020-225496. Voor nadere inlichtingen is de cursusleiding ook op dit nummer te bereiken.

Conferentie Europees Ontwikkelingsbeleid

De Hogeschool Midden Nederland (HMN) organiseert in samenwerking met de NIO-vereniging twee conferenties, bedoeld voor docenten aardrijkskunde, geschiedenis, economie en maatschappijleer uit het voortgezet onderwijs en vormingswerkers. Ook andere geïnteresseerden zijn welkom. Speciaal voor deze conferenties wordt een *bronnenboek* samengesteld. In het boek is naast achtergrondinformatie over het Europees ontwikkelingsbeleid, voedselstrategieën, en Zuidelijk Afrika concreet lesmateriaal opgenomen.

1ste Conferentie

Op de eerste dag van de conferentie zullen deskundigen inleiden houden over het Europees ontwikkelingsbeleid, de zin en onzin van voedselstrategieën, en Zuidelijk Afrika. Op de tweede dag is er een excursie naar de Europese Commissie en het Europees Parlement in Brussel. Naast lezingen door vertegenwoordigers van beide instellingen zullen ook sprekers uit de Derde Wereldlanden en van niet-gouvernementele organisaties aan het woord komen.

Tijd: donderdag 29 september (vanaf 14.00u) tot en met vrijdag 30 september (tot 19.00u).

Plaats: Centrum Kontakt der Continenten, Soesterberg.

Kosten: f 90,- p.p. (all-in).

2de Conferentie

Op de tweede conferentie gaat het voornamelijk over het Europese ontwikkelingsbeleid als onderwijs-thema. Aan de hand van enkele korte lessenseries zullen docenten uit het voortgezet onderwijs verslag doen van hun ervaringen met dit thema en het bronnenboek.

Tijd: vrijdag 7 oktober (van 10.00u–17.00u).

Plaats: Sol-gebouw, Hogeschool Midden Nederland, Utrecht.

Kosten: f 25,- p.p. (all-in).

Inschrijvingen 1ste en 2de conferentie:

Hogeschool Midden Nederland, Instituut voor Educatieve Beroepen Sol/Cocma, L. Swachten, Archimedeslaan 16, 3508 SB Utrecht (s.v.p. vak vermelden). *Inlichtingen:* L. Swachten (tel. 030-525111).

Studiemiddag over oorlog en vrede

Op 4 november 1988 organiseert de Landelijke Contactgroep Onderwijs Vredesvraagstukken (LCOV) een studiemiddag vakgericht onderwijs over oorlog en vrede.

Na twee lezingen worden workshops aangeboden voor de maatschappijvakken (geschiedenis, economie, maatschappijleer en hoogstwaarschijnlijk aardrijkskunde) en de technische vakken (scheikunde, natuurkunde en eventueel biologie).

Daarnaast wordt ook een algemene workshop georganiseerd. In de vakgerichte workshops wordt materiaal aangeboden en besproken dat door de workshopbegeleider-docent ontwikkeld en uitgeprobeerd is.

Voor meer inlichtingen kunt u bellen naar: Hogeschool Midden Nederland, Sol/Cocma, L. Swachten, Archimedeslaan 16, 3508 SB Utrecht, tel. 030-525111. Inschrijven kan nu ook al. De kosten bedragen f 25,-.

vrijdag 28 oktober 1988

Studiedag 'Boeren op het (Drentse)zand'

In november 1987 is de Wageningse landbouwhistoricus Jan Bieleman cum laude gepromoveerd op het boek *'Boeren op het Drentse zand 1600–1910. Een nieuwe visie op de "oude" landbouw'*. Met zijn boek heeft Bieleman niet alleen een bijdrage geleverd aan de Drentse historiografie, maar tevens aan die van de landbouwgeschiedenis van Nederland in het algemeen. Dit is voor de provinciaal historicus en de rijksarchivaris in Drenthe aanleiding geweest om in samenwerking met de vereniging voor Landbouwgeschiedenis, de noordelijke vereniging voor historische geografie 'dr. H.J. Keuning' en het Nederlands agronomisch-historisch instituut te Groningen een studiedag te wijden aan de geschiedenis van de landbouw op de zandgronden.

De studiedag is gegroepeerd rond twee thema's. In het ochtendgedeelte zal een discussie plaatsvinden over het belang van het boek voor aanverwante vakgebieden als ecologie en historische geografie. 's Middags zal gekeken worden naar de plaats van deze studie in de landbouwgeschiedenis waar-

bij met name aandacht besteed zal worden aan het meningsverschil tussen Bieleman en Van Zanden aangaande de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw.

Als sprekers zullen optreden prof. drs. J.A.J. Vervloet, drs. G.J. Baaijens, drs. J.N.H. Elerie, dr. G.T.M. Trienekens en dr. J.L. van Zanden. De dag staat onder voorzitterschap van prof. dr. H. de Vries.

Ter voorbereiding van de dag zal een themanummer van *'Ons Waardeel'*, het tijdschrift van de Drentse Historische Vereniging verschijnen, dat aan het boek van Bieleman is gewijd.

De studiedag zal plaatsvinden te Meppel in de schouwburg Ogterop, Zuideinde 70, gelegen op korte afstand van het NS station, tussen 10.00 en 16.00 uur. De kosten bedragen f 35,-, inclusief lunch en Ons Waardeel. De deelnemers ontvangen tijdig een gedetailleerd programma.

Opgave geschiedt door overmaking van het verschuldigde bedrag op Postbank nr. 5491804, Stichting Vrienden, Parkstraat 4, Assen, onder vermelding van 'studiedag'. Inlichtingen: drs. M.A.W. Gerding, provinciaal historicus van Drenthe, Postbus 174, 9400 AD Assen (05920-13496) of mr. P. Brood, rijksarchivaris in Drenthe, Postbus 595, 9400 AN Assen (05920-13523).

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Marx' vergeten erfgenaam: Karl Kautsky (Praag 1854–Amsterdam 1938)

**1 september–7 oktober 1988
Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, Singel 425, Amsterdam
werkdagen van 9.30 tot 17.00 uur**

Op 17 oktober 1988 is het 50 jaar geleden dat de Duits-Oostenrijkse socialistische theoreticus Karl Kautsky (*1854) in Amsterdam in ballingschap overleed. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam, waar het Kautsky-archief zich bevindt, heeft ter gelegenheid hiervan een tentoonstelling samengesteld uit deze rijke nalatenschap. De expositie geeft een overzicht over leven en werk en over de verreikende invloed van Kautsky,

MAAN' VERGETEN EREGENAAM:
KARL KAUSKY
PRAAG 1854 - AMSTERDAM 1938

MAAN' VERGETEN EREGENAAM:
KARL KAUSKY
PRAAG 1854 - AMSTERDAM 1938

ook in Nederland.

Een geïllustreerde brochure over leven en werk van Karl Kautsky is tijdens de tentoonstelling verkrijgbaar.

Nadere informatie over de tentoonstelling: IISG, 020-843695, Leo van Rossum of Jan Gielkens.

Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum

Sport en Politiek De Olympische Spelen 1936-1990

Vanaf 1896 toen de moderne Olympische Spelen van start gingen, wordt dit belangrijkste sportieve gebeuren ter wereld in toenemende mate door politieke en commerciële belangen beïnvloed. Hoezeer dat te betreuren valt, het lijkt een onontkoombaar feit te zijn. De Olympische Spelen van 1936 zijn een voorbeeld van politieke propaganda voor een systeem dat zijn ware aard en bedoelingen maskeerde achter perfect georganiseerde en gebruikte Spelen. Gezien de actualiteit van de Olympische Zomerspelen te Seoel in 1988 koos het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum bovengenoemd thema voor zijn achtste wisseltentoonstelling. Leidraad voor het inrichten van de expositie werd de scriptie (1986) van drs. André Swijtkink uit Amsterdam 'Nederland en de Nazi-spelen'. De expositie richt zich echter niet alleen op die Spelen maar ook op die erna.

De expositie is ingericht met behulp van foto's, documenten, literatuur, authentieke voorwerpen als maquettes, programma-boekjes, souvenirs, postzegels en niet te vergeten de originele

fakkel en het affiche van de Spelen van 1936. Het geheel is ondergebracht in een passende, sportieve presentatie en is te zien tot en met 30 december 1988.

Inlichtingen: Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum Overloon, tel. 04788-1250, drs. S.N. Temming, directeur. Of bij Thema-communicatie Bostel, tel. 04116-74247, dhr. D.P. de Geus.

Graaf Hendrik van den Bergh (1573-1638)

In het kader van Nederland Museumland 1988 wordt in het Muntgebouw te 's-Heerenberg (bij het kasteel Huis Bergh) tot en met 23 oktober 1988 een tentoonstelling gehouden onder de titel 'Graaf Hendrik van den Bergh (1573-1638), neef en tegenstander van prins Maurits en prins Frederik Hendrik'. Graaf Hendrik van den Bergh behoorde tot het adellijke geslacht dat sinds de dertiende eeuw resideerde op het Huis Bergh. Hij was de achtste zoon van Willem IV en Maria van Nassau, zuster van Willem van Oranje. In de Tachtigjarige oorlog vocht hij vierenvestig jaar (van 1588 tot 1632) aan Spaanse zijde, eerst als officier van de cavalerie, later als rechterhand van Spinola en tenslotte als opperlegeraanvoerder. Van 1618 tot 1632 was hij tevens gouverneur van Spaans Gelderland. In 1632 liep hij over naar de zijde van de Republiek uit onvrede over de overheersende invloed van Spanje op het Hof te Brussel en uit misnoegen tegen de insubordinatie binnen zijn leger.

Er zijn ruim 160 objecten te zien waaronder schilderijen, tekeningen, gravures, kaarten, oude drukken, pamfletten, munten, penningen en archiefstukken. Bovendien zijn maquettes aanwezig van de citadel van Gulik en de Leuvenheimse schans bij de IJssel (naar aanleiding van de beruchte Veluwetocht van 1629). Een extra

attractie vormt een volledig ingerichte stijkkamer: een vroeg zeventiende eeuwse kantoor. Openingstijden: tot 1 september en in de herfstvakantie: elke dag van 13.30 tot 17.00 uur; van 1 september tot de herfstvakantie elke zaterdag en zondag van 13.30 tot 17.00 uur (groepen op aanvraag: elke dag). Entree f 1,-.

Popmuziek en Vietnam

Op 19 en 26 oktober (Radio 3; 23.00-24.00 uur) zal in het VPRO-radioprogramma 'Heartlands' twee maal een uur lang (Amerikaanse) popmuziek met betrekking tot de Vietnamoorlog te horen zijn. Zonder gepraat door de platen! Naast enkele onvermijdelijke klassiekers, zoals Good night Saigon (Billy Joel) en Ruby (Kenny Rogers) gaat het vooral om minder bekende songs, van veteranen ('Vietvets'), en van betrokkenen aan het thuisfront. Als u beide programma's zelf opneemt, kunt u in uw lessen over de Vietnam-oorlog, ook eens aandacht besteden aan één of meer van deze vaak zeer directe (en soms zeer aangrijpende) reacties op de oorlog. Maar ook vanuit muziek-historisch oogpunt: van harte aanbevolen!

Tom van der Geugten

Eind augustus is verschenen **VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW**. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969

Als achtergrondinformatie voor docenten bij het CSE 1990 onontbeerlijk!

De bundel is te bestellen door het overmaken van f 29,50 (bij bestelling van twee of meer exemplaren f 24,50) per stuk op postgiro-rekening 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag.

OSIRIS

VIATOR, de afd. reizen van het Centrum voor Intern. Vorming in het Nederlandse Onderwijs, organiseert:

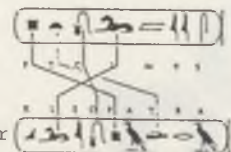
Een 15-d culturele reis naar **E G Y P T E**

in de kerstvakantie van 1988

Het behoeft geen betoog, dat Egypte één van de intrigerendste landen ter wereld is. De geschiedenis van het Egyptische volk gaat tot meer dan 5000 jaar terug. Zijn cultureel bezit is zó omvangrijk en van zulk een voorname schoonheid, dat u toch minstens één keer in uw leven een bezoek aan het voormalige rijk der Farao's moet hebben gebracht, om dit met eigen ogen te aanschouwen. Een deskundige reisleader en een gedegen voorbereiding, staan er borg voor, dat u een onvergetelijke tijd zult doorbrengen in een land, waar de stem van verleden nog duidelijk doorklinkt.

Voor informatie kunt u zich wenden tot:

VIATOR
Nassauplein 8
1815GM Alkmaar
telefoon:
072-118502 overdag
02208-97405 na 17 uur

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

• Commissie PA-BO

C.G. van der Kooij, *voorzitter*, De Hulst 53, 9301 PC Roden. Tel. 05908-18947.

G. Kolen, *secretaris en penningmeester*, Van der Lekstraat 52, 3341 GX Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.

Mw. A.J.M. Burlet, Ruysdaelstraat 53, 6521 EA Nijmegen. Tel. 080-238094.

A. van Zeyl, Frankenthaler 19, 2291 JA Wateringen. Tel. 01742-3809.

• Commissie Havo/Vwo

P. Wester, *voorzitter*, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415-2061.

J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.

Mw. A. Biezen-Hurkmans, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.

L. Dalhuisen, Postbus 5, 2361 BV Warmond. Tel. 01711-10810.

J. Krol, Vredestraat 10, 6511 OG Nijmegen. Tel. 080-221615.

• Didaktiviteitencommissie

Mw. D.H. Verhagen, *voorzitter*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-122697.

H. van Duijsen, *secretaris*, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-424.

Mw. I. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren (Gr.). Tel. 050-346212.

J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9051 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.

A. Schulp, Amstelkade 171¹¹, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020-628693.

R. Verstaen, Kloosterwal 4, 6118 BL Nieuwstadt.

• Commissie Volwasseneneducatie

M. Otten, *voorzitter*, Loomanstraat 16, 7416 BS Deventer.

Mw. J. van Broekhoven-van Bekkum, *secretaris/penningmeester*, Malvense erven 102, 5672 HN Nuenen.

Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warfhum. Tel. 05950-3082.

Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.

Mw. M. Vencken-Martens, Haareneweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242-84297.

H. Lambooy, Nes 2a, 1741 JZ Schagen. Tel. 02240-14347.

• Onderwijsadviescommissie

J. Schopman, *voorzitter*, Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080-224769.

W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-339557.

W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.

Mw. H. Budé-Janssens, Patrijslaan 12A, 2261 ED Leeidschendam. Tel. 070-277923.

Chr. Nigten, Acaciastraat 85, 2565 JV 's-Gravenhage. Tel. 070-638278.

E. van Vliet, Van Diemenstraat 113, 7535 AL Enschede. Tel. 053-306801.

• Afdelingssecretarissen

Alkmaar, vacant.

HW Zwaag. Tel. 02292-37966.

Amsterdam. H. van Duijsen, Jekerstraat 53¹¹¹, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.

Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.

Den Bosch. F.M. Elkerbout, Van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108-6795.

Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.

Eindhoven vacant.

Goes. Mw. I. Nooren-Damen, Parkweg 11, 4461 SG Goes. Tel. 1100-14787.

Groningen vacant.

Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuijpers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-252922.

Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.

Heerlen. J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462 EE Kerkrade. Tel. 045-456199.

Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (Ov.). Tel. 05415-2061.

Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.

Maastricht. L.J.C.H. Jacobs, Bergweg 20, 6212 CX Maastricht. Tel. 043-250935.

Rotterdam. P. Baardse, Scheepmakerskade 139, 3011 VX Rotterdam. Tel. 010-145835.

Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.

Venlo vacant.

Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-18339.

Zwolle vacant.

• Commissie COMIGO

Mw. M. Bitter, *voorzitter*, Landwevingstraat 101, 6133 AG Sittard. Tel. 04490-26789.

B. Munsters, *secretaris*, Keizer Karelstraat 9, 6137 HD Sittard. Tel. 04490-27365.

T. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven. Tel. 040-545259.

J. Snijders, Churchillaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975-2972.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Maria Grever, *voorzitter*, Pater Brugmanstraat 19, 6522 EG Nijmegen. Tel. 080-232754.

Ellen Marrenga, *secretaris*, Lange Leidsedwardsstraat 21hs, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126.

Renée Schreuder, *penningmeester*, Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht. Tel. 030-318162.

Karin Loggen, Linnaeuslaan 47, 3571 TT Utrecht. Tel. 030-730320.

Anja van Oostrom, Korte Prinsengracht 4¹¹, 1013 GS Amsterdam. Tel. 020-236316.

Carla Wijers, Everard Meijsterlaan 38, 3533 CN Utrecht. Tel. 030-946708.

Bregje Pel, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280-18538.

Hans Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.

• Redactie Kleio

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.

C.W. Torremans, *secretaris*, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-44061.

C.A.M.J. Bogaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

C.M.J. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.

Mw. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN Den Haag. Tel. 070-638805.

B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.

D. Verkuil, Oudwijkerdwardsstraat 84, 3581 LG Utrecht. Tel. 030-523840.

H. Termeer, Jekerstraat 19, 6542 KZ Nijmegen.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren. Tel. 050-346212.

J.C.M. Greep, Van Zuylen van Nijeveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar. Tel. 01751-16387.

E. Beerhout, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.

NIEUWE SERIE WILLEM EN MARY

De Nederlandse Onderwijs Televisie start op dinsdag 20 september 1988 om 10.00 uur met de nieuwe driedelige schooltv-serie 'Willem III en Mary'.

De gehele serie geeft een indruk van de politieke situatie in die tijd en de belangrijke rol welke Willem III en Mary Stuart daarin hebben gespeeld.

De uitzenddata luiden als volgt:

Afl. 1 dinsdag 20 september om 10.00 uur (Nederland 1)

Afl. 2 dinsdag 27 september om 10.00 uur (Nederland 1)

Afl. 3 dinsdag 4 oktober om 10.00 uur (Nederland 3)

Elk programma duurt ongeveer 30 minuten. Voor videogebruikers worden de drie afleveringen achter elkaar uitgezonden op woensdagochtend 5 oktober 1988 vanaf 9.30 uur (Nederland 3).

Voor uw lessen geschiedenis kunt u dit najaar ook gebruik maken van de volgende schooltv-series:

Politiek in uitvoering. Een herhaling van de vierdelige serie over hedendaagse politieke processen. Eerste uitzending op maandag 19 september 1988 om 10.30 uur (Ned. 1).

Nederland en Nederlands-Indië (1918-1949). Een nieuwe vijfdelige schooltv-serie bestemd voor examenklassen mavo/havo/vwo. Eerste uitzending op maandag 21 november 1988 om 11.00 uur (Nederland 3).

Meer informatie over de hierboven vermelde series leest u in de schooltv-gids van de NOT. Die ligt inmiddels op elke school.

Noordse Bosje 18, 1211 BG Hilversum.
Telefoon 035-19544.

not

'Het Tijdspoor' deel 12

En er waren nog meer '-ismes' die stof deden opwaaien

Nationalisme, liberalisme, idealisme, darwinisme, historische materialisme... ze zijn niet zonder slag of stoot tot ons geestelijk erfgoed gaan behoren.

Tijdspoor, de nieuwe geschiedenis-methode voor het voortgezet onderwijs, doet er verslag van. En

wel op zo'n manier dat de feiten, begrippen en verbanden gaan leven voor de leerlingen.

Met Tijdspoor zitten docent en leerlingen op veilig spoor v.w.b.: toegankelijkheid van teksten- en beeldmateriaal, zelfwerkzaamheid, differentiatie en toetsing. Wie de

methode goed toepast wordt behoed voor vakinhoudelijke of didactische ontsporingen. U kunt het zelf controleren.

Een beoordelingsexemplaar ligt voor u klaar.

Educaboek

Postbus 48
4100 AA Culemborg
Tel. (03450) 71 911

De geschiedenis herleeft in Tijdspoor